द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः ग्रहेरङ्गादिति। ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम्। समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भविष्यति। पदादिविधिप्रतिषेधश्च *। पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिषेच। सुष्वाप। सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानेपुनर्द्विर्वचने सति दोषः। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति। द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तं पदम्। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादि सुबन्तं तिङन्तं च। ननु चैकैकस्मादप्यत्र सुप्तिङ्विधिः। समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिः तया पदसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या। आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेन॥

अजादेर्द्वितीयस्य॥ २॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी *। द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुम्। कथम्। अजादेरिति। नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी।

जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दात्तृच्। ग्रहिणाङ्गमिति। अत्र तृचो जरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम्। सिषेचेति। सिचेर्लिङ्विहित इति लिडन्तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्पदादिः संकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययस्येति। प्रत्ययो ज्ञानम्। प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः। अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः। तावेवेति। परिहारान्तरम्। उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य। ततश्चैकस्मादेव प्रत्ययविधिः। न तु द्वाभ्यामित्यकैवाङ्गसंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति दोषः। आदिग्रहणं चेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त दादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्यत्र। समुदायपदत्वमिति। सिषेचशब्दस्य पदसंज्ञा न तु सेचशब्दस्य तदवयवस्य। नन्वेवं बेभिदितेति स एवैकाज् धातुरितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात् पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथा च गिरिणेत्यादौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति परिहारउक्तः। रूपभेदानङ्गीकरणे तु तावेव सुप्तिङावेति द्वितीयः परिहारः॥ १॥

अजादेः॥ द्वितीयस्येति। शक्यमवक्तुमिति। अजादेरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादप्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाचां द्विर्वचनप्रसङ्गाद् द्वितीयस्येति वक्तव्यम्। कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभा-

अज् आदिर्यस्य सोयमजादिः अजादेरिति । किं तर्हि कर्मधारयात्पञ्चमी अच् आदिः अजादिः अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति । तत्र द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात् * । द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषति । अशिशिषतीति । किं कारणम् । प्राप्तत्वात् । प्राप्नोत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति । ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । न वा प्रथमस्य विज्ञाने हि द्वितीया प्राप्तिरद्वितीयत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् । किं कारणम् । अद्वितीयत्वात् । नहीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति । कस्तर्हि । तृतीयः । तद्यथा । द्वयोराशीनयोस्तृतीयउपजायमाने न द्वितीयो द्वितीयो भवति । कस्तर्हि । तृतीयः । नहि किंचिदुच्यते अकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति । किं तर्हि, कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति । अनारम्भसममेवं स्यात् ।

षोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यं न व्यवहितस्येति नार्थो द्वितीयग्रहणेन तत्र व्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः । प्राप्तत्वादिति । यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते नत्वसत्यां तथापि विशिष्टाप्राप्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता प्राप्तेर्विघातकाभावादित्यर्थः । ननु चेति । येन नाप्राप्तिन्यायात् । कथमन्यस्येति । विरोधाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते । यथा काणोः । इह च विरोधाभावः । अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते । यथाकृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम् । भिन्नफलत्वात् संज्ञानां समुच्चय इति चेदिहाप्यस्त्येव फलभेदः । एकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य । नवेति । अनेनासंभवः प्रदर्श्यते । यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयम् । तस्य प्रथमद्विर्वचने कृते ऽद्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु यदि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्तदाऽयं विरोधः स्याद् यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथमद्विर्वचनम् । नैतदस्ति । नित्यत्वात्प्राथम्यात् क्रमव्यतिक्रमहेत्वभावात् पूर्वं प्रथमद्विर्वचनं तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद् द्वितीयद्विर्वचनाप्रसङ्ग इत्यनवकाशत्वाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते । तद्यथेति । यदा द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजायते तदाऽयं दृष्टान्तो यदा तु परतः उपजायते तदा न भवति । नहि किंचिदिति । द्वितीयत्वानिर्देशात् । विशेषानुपादानात् । सामर्थ्यादत्र विशेष आश्रीयतइति मत्वाह । अनारम्भसममिति । अटि स इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनमट् अट् । हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः । द्वितीयद्विर्वचनमट् अट् । ततो हलादिः शेषः । तत्र द्वयोस्त्रयाणां वा ऽकाराणां पररूपे विशेषाभावाद् द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । हला-

अटः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात्। हलादिः शेषः। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषतीत्येव रूपं स्यात्। नानारम्भसममटः प्रथमस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। इत्वम्। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। इत्वम्। द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम्। अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशः। इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात्। ओणेश्चोत्रोणिषतीति। नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति। यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभावः * । यथा वा आ-

---

दिः शेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते। विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति। उच्यते। नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम्। तद्धि कृते हलादिःशेषेऽटः प्राप्नोति। अकृते तु टट्शब्दस्य। अन्तरङ्गत्वात्त्वतोगुणइति पररूपं सन्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते। इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षतइति बहिरङ्गम्। प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति वार्णादाङ्गं बलवदित्यपि नास्ति। सत्यपि वेत्वस्याङ्गत्वेनानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः। तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम्। स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते। कृतेऽपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह नानारम्भसममिति। इत्वमिति। आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम्। सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इत्वमेव प्रवर्तते न पररूपम्। तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्णइतीयङादेशश्च। तत्र नित्यत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनम्। इयङादेशो ह्यनित्यः। कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्णइति वचनादियङोऽप्रसङ्गात्। ननु परस्य कृतेऽपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात्। द्वयोरिकारयोरिति। अथ परस्येयङादेशः कस्मान्न भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते। एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वं विशेषाभावान्नोक्तम्। इयटिषतीति। अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः। अकृतेऽपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात्। प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेष इत्वमियङिति कार्यप्रवर्तनादत एवान्येषां ग्रन्थ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता ईयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यादिति युक्त एवायं ग्रन्थो वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङा भाव्यं न त्वेकादेशेन। तस्मिन् कृते एकादेशस्तस्य त्वन्तवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न भवति। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वइत्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात्। ओणेश्चेति। अत्रापि उवोणिषतीति पाठेन भाव्यम्। उवोणिषतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात्। नानिष्टार्थेति। द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः। या चाकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते। यथा वेति। भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति यथा द्वीपामित्यादावा-

द्विविधावलोन्त्यविधिर्न भवति । एवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति । विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति । इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भविष्यति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति । नैतदस्ति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयं द्विर्वचनं बाधिष्यते । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिः * । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषतीति । यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य * । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा । कुतः । अशासनात्पूर्वस्य । नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे । व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद्भवन्ति । तद्यथा । नटानां स्त्रियो रङ्गगता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते । न्द्रादिप्रतिषेधाच्च * । यदयं नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वनिवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति । तत्र द्वितीयाभावे प्रथमद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् * । तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । आटतुः । आटुः । किं

देः परस्येत्यादेर्विधीयमानमपीत्वमन्त्यस्य न भवत्येवमिहापि द्वितीयाद्विर्वचनं विधीमानं प्रथमस्य न भवति । ननु चाप इत्येका षष्ठ्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहृतेति कुतोलोन्त्यस्य प्रसङ्गः । इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्ग । नैतदस्ति । अप इत्येकापि षष्ठी वचनद्वयप्रामाण्यादाद्यन्तावुपसंह्रियेत । अप आद्यन्तयोरीत्वं भवतीति । एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपपद्यते । यथैवाचो निवृत्तिरिति । यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयाद्विर्वचनेन बाध्यं सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः । अशासनात् पूर्वस्येति । अप्राप्त्यनुमानं बाधो नहि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितुं शक्यते प्रमाणत्वाविशेषात् तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं न विहितं न प्रतिषिद्धम् । नटभार्यावच्च व्यञ्जनानि भवन्तीति द्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानि द्विरुच्यन्तइत्यर्थः । न्यायसिद्धेर्थे लिङ्गदर्शनमाह न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति । न्द्राश्च ते आदयस्तेषां द्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाचा सह द्विरुच्यन्ते । तत्र द्वितीयाभाव इति । इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयाद्विर्वचनमारभ्य-

कारणम् । प्रतिषिद्धत्वात् । अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात् । नैष दोषः । सति तस्मिन् प्रतिषेधः * । सति द्वितीयस्य द्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः । सति तस्मिन् प्रतिषेधइति चेद्धलादिःशेषे दोषः * । सति तस्मिन् प्रतिषेधे इति चेद्धलादिःशेषे दोषो भवति । हलादिःशेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य हलो लोपः स्यात् । इहैव स्यात् पपाच पपाठेति । इह न स्यात् । आटतुः । आटुरिति । लोकवद्धलादिः शेषे * । लोकवद्धलादिः शेषे सिद्धम् । तद्यथा । लोके ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्तामिति । येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति । यथा तत्र क्व चिदपि ब्राह्मणस्य सत्ताऽब्राह्मणस्य निवर्तिका भवति । एवमिहापि क्व चिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्यानाद्यस्य हलो निवर्तको भवति । क्व चिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचनम् * । क्व चिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति । क्व चिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् । तस्मादस्तु सति तस्मिन् प्रतिषेध इत्येव । ननु चोक्तं सति तस्मिन् प्रतिषेधइति चेद्धलादिः शेषे दोष इति । प्रतिविधास्यते हलादिः शेषे ॥

नन्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः * । न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र न्द्राणां संयो-

---

माणां प्रथमाद्विर्वचनस्य बाधकमिति यस्यामप्यजादिव्यक्तौ द्वितीयाभावाद् द्वितीयाद्विर्वचनाभावस्तस्यामपि प्रथमाद्विर्वचनाप्रसङ्गः । अटिटिषतीत्यादावजाद्याकृतौ विधीयमानं द्वितीयाद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपि प्रथमाद्विर्वचनं बाधेतेत्यर्थः । अप्राप्तिरेवात्र प्रतिषेधत्वेन विवक्षिता । सति तस्मिन्निति । अजादेरिति व्यक्तिनिर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः । अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिबन्धनो द्वितीयस्यैकाचः संभवमभिसमीक्ष्य प्रवर्तते । यत्रेदानीं द्वितीयो नास्ति तत्रानुपजातनिमित्तोऽपवाद एवं न प्रवर्ततइति प्रथमैकाचो द्विर्वचनमुत्सर्गः प्रवर्ततएव । तेन यस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयाद्विर्वचनं प्रवर्तते तस्यामेव प्रथमाद्विर्वचनं बाध्यते नान्यस्यामित्यर्थः । जात्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाश्रीयते न तु जातिः । तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं प्रवर्तते । व्यक्तिपदार्थाश्रयणं दोषमाह सति तस्मिन्निति । लोकवदिति । आकृतिपदार्थस्तत्राश्रीयतइति भावः । प्रागाङ्गमिति । यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात् क्व चिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति तथाऽभ्यासजातराश्रयणात् क्व चिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः सर्वत्रानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः । तस्मादस्त्विति । इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते । हलादिः शेषे तु जातिपक्षः । व्यक्तिपक्षेपि वा प्रतिविधास्यते अहलभ्यासो भवति तत आदिः शेष इति ॥ २ ॥

नन्द्राः ॥ किमर्थमिति । पूर्वस्याचो व्यञ्जनानीति पूर्वपक्षो नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥ ३ ॥

गादीनां प्रतिषेध उच्यते। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः * । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। केचिदाहुः। एकाच इति। ईर्ष्यियिषति। अपर आह व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यियिषति। कण्ड्वादीनां च *। कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। कण्डूयियिषति। असूयियिषति। वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपर आह यथेष्टं वा। यथेष्टं वा नामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥ पूर्वोऽभ्यासइत्युच्यते। कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति। द्वे इति च वर्तते। द्वयोरिति वक्तव्यम्। स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भाविष्यति॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् * । उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् *। आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्येऽदोषस्तदेव पठितम्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत। पर्यायश्च, तावत्पूर्वस्य परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। परस्य तर्हि स्यात्। तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति। यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह। एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य। उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति। तत्र स एव दोषः।

पूर्वोऽभ्यासः॥ कस्य पूर्व इति। अवध्यवधिमत्संबन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा ग्रामात्पूर्व इति। इह त्ववयवावयविसंबन्धो विवक्षितः कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्यभावो यथा पूर्वं कायस्येति। विभक्तिविपरिणाम इति। पूर्वविभक्तित्यागेन सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः॥ ४॥

उभे॥ सहग्रहणमिति। सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति कर्तव्यम्। आद्युदात्तत्वइति। यस्यानुदात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्यइति व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्ग। एकवर्जमिति। संख्यावचने तु विरोधाद्यौगपद्यासम्भवात्पर्यायप्रसङ्गः।

पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् * । अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः संज्ञिनिर्देशः । कथम् । द्वे इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । किम् । यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते । तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत् ईर्त्सन्ति ईप्सन्तीति । ईर्त्सन् ईप्सन् । ऐर्त्सन् । ऐप्सन् । किं च स्यात् । अड्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् । अड्भावे तावन्न दोषः । सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्त्यदभ्यस्तादिति । तत आत्मनेपदेषु । तत आत्मनेपदेषु चाड्भवति । अनत इत्युभयोः शेषः । यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इति । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वान्नुम्प्रतिषेधः । नित्य एकादेशः कृतेपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेपि । एकादेशोप्यनित्यः । अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च

उभेग्रहणमिति । सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः । द्वे इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् । ईर्त्सन्तीति । कृते द्विर्वचने ऽकृतएवाभ्यासलोपे ऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञा कृते ऽभ्यासलोपे परस्य न निवर्तेत उभेग्रहणात्तु निरस्यतइति भावः । ऋध आपश्च सन् । सनीवन्तर्ध्देतीडभावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वादा प्नृज्ञप्यृधामीदितीत्वं रपरत्वं च । नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति वचनाद् धकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते त्सइत्यस्य द्विर्वचनम् । अन्ये त्वाहुः । अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमानं द्विर्वचनं प्रतीक्षतइति प्राग्द्विर्वचनम् । तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भादनित्यत्वाद् नाश्रीयते तदा ध्सित्यस्य तदाश्रयणे तु त्सइत्यस्य । तत ईत्वाभ्यासलोपौ । ईर्त्स ईप्स इति स्थिते । लट् झिः । अड्भावश्च प्राप्नोति शप् च । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्छप् । अड्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । ततो झोन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च । तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततो ऽड्भावः प्राप्नोति । अथवा शपः प्रागेव परत्वादड्भावः प्राप्नोति । सोपि हि नित्यः । शप एकादेशे कृते न्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात् । ईर्त्सन्निति । शतरि कृते शप् च प्राप्नोत्येकादेशश्च । तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपवर्गाभावाच्छपो ऽप्राप्तिः । तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छबेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति । पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रतिषेधप्रसङ्गश्चोद्यते । ऐर्त्सन्निति । ईर्त्सलङ् झिः शप् । अकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस्प्राप्नोति । अन्यस्याकृतइति । मितः

माप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः । विधिविषये नुम्प्रतिषेधः । विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने । प्राक्तु सर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्नुम्प्रतिषेधो न भविष्यति । यदप्युच्यते जुस्भाव इति । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । एकादेशइत्युच्यते । केन चात्रैकादेशः । अन्तिना । नात्रान्तिभावः माप्नोति । किं कारणम् । जुस्भावेन बाध्यते । नात्र जुस्भावः माप्नोति । किं कारणम् । शपा व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । किं पुनः कारणम् । निमित्तवानन्तिरेकादेशं तावत्प्रतीक्षते न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावेन भवितव्यम् । इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः स्यात् । अनेनिजुः । पर्यवेविषुः । अस्तु अन्तिभावे कृते स्थानिवद्भावाज झिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो भविष्यति । अथ वा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावो ऽपवादः । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । तत्तावदत्र न कदा चिदप्यन्तिभावो भवति । अपवादं जुस्भावं प्रतीक्षते । न खल्वपि क्व चिदभ्यस्तानां झेश्चानन्तर्यं सर्वत्र विकरणैर्व्यवधानं तेनावश्यं विकरणनाशः प्रतीक्ष्यः । क्वचिल्लुका क्वचित् श्लुना क्व चिदेकादेशेन । स यथैव श्लुलुकौ प्रतीक्षते तथैकादेशमपि । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचार्यो न व्यपदिशति । किम् । स्थानिवद्भावम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् । व्यवधानान्न भविष्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः । न चायं पूर्वस्य विधिः । पूर्वस्मादपि विधिः । तदेतदसति प्रयोजने उभग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते । कथं चैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा माप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यते । इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं

पूर्वभक्तत्वान्नुमि कृते शब्दान्तरत्वम् । निमित्तवानिति । अन्तादेशे प्राक् कृते एकादेशे च व्यपवर्गाभावाज्जुसो ऽप्रसङ्गः । पूर्वं हीति । उत्सर्गाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवादविवर्जिते विषये प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । प्रकल्प्य चेति । यथा न संप्रसारणमितिवचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं प्रवर्तते । पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः । यदि तु परस्य यणः पूर्वं न प्रवर्तेत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात् ॥७॥

गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम् * । जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । सप्त जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वेवीत्यर्थम् । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् । वेव्यते । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति । अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् * । न वार्थः परिगणनेन अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा । इहापि तर्हि प्राप्नोति । आङः शासु । अस्तु । अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति । भूयिष्ठानि कार्याणि परस्मैपदेषु । आत्मनेपदी चायम् । स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । यच्चाप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यं स्वरस्तत्राप्यस्यानुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातुस्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा । षसि वशी छान्दसौ । दृष्टानुविधयश्छन्दसि भवन्ति । चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव । ह्नुङ्स्तर्हि प्राप्नोति । अस्तु । अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति । भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु । आत्मनेपदी चायम् । स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । अह्नुविङोरिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति । अथ वा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते जक्ष् अभ्यस्तसंज्ञो भवति । इत्यादयश्च षट्, जक्षित्यादयः षडिति ॥

जक्षित्या ॥ जक्षितिरादिर्येषान्ते जक्षित्यादय इत्याश्रित्याह जक्षित्यादिष्विति । वेव्यत इति । अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वं भवति । अन्यथा धातुस्वरे ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यणादेशे च कृतउदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वं प्रसज्येत । आङः शास्विति । वेवीङोनन्तरमयं कैश्चित्पठ्यत इति भावः । भूयिष्ठानीति । बहुतराणीत्यर्थः । षसिवशी इति । षसशास्तिस्वप्नइति ये न पठन्ति केवलं षस स्वप्ने वश कान्ताविति तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । शास्तीति धातुपाठ एव शासः श्तिपा निर्देशः कृतो ऽर्थभेदात्तु द्विः पठ्यते । अन्ये तु । षस स्वप्नइति न पठन्ति । वशेर्भाषायां वार्तिककारमतेन प्रयोगः साधुः । चर्करीतमिति । यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अह्नुविङोरिति । यदि ह्नुङोऽभ्यस्तसंज्ञा स्यात् ह्नुवाते ह्नुवतइत्यादौ कृतेऽभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वर एव भवति नाभ्यस्तस्वरः । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकम् । अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं ह्नुते ह्नुषइत्यादावनुदात्तत्वं मा भूत् प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात् । अत्र ह्यभ्यस्तानामादिरिति न प्रवर्तते । अजादौ तस्य विधानात् तत्रासति प्रतिषेधे अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति तु प्रतिषेधेन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते । एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राह्नुविङोरित्यनुवृत्त्या प्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः । अथ वेति । नायं श्तिपा निर्देशः किं तर्हि जक्षिति पृथक् पदम् । इत्यादय इत्यत्र इति शब्देन जक्षितिः परामृश्यते । आदिशब्दश्च समीपवाची । तेन तत्समीपाः षडभ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः ॥६॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥७॥ तुजादिषु छन्दःप्रत्ययग्रहणम् * । तुजादिषु छन्दः प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यम् । अस्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । तुतोज शबलान् हरीन् । अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् * । अनारम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्य न्याय्यः । कुतः । अपरिगणितत्वात् नहि छन्दसि दीर्घत्वस्य परिगणनं कर्तुं शक्यम् । किं कारणम् । अन्येषां च दर्शनात् । येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा पूरुषो नारक इति अनेकान्तत्वाच्च * । येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः । यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च प्रत्यये न दृश्यते । मामहान उक्थपात्रम् । ममहान इति च ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥८॥ धातोरिति किमर्थम् । ईहाञ्चक्रे । नैतदस्ति-लिटीत्युच्यते । न चात्र लिटं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । इदं तर्हि समृवांसो विशृण्विरे । लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम् । यो जागार तमृचः कामयन्ते । यो जजागार तमृचः कामयन्ते । अभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि वावचनात् * । अनभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । छन्दसि वावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमादित्यान्योचिषामहे । यियाचिषामह इति प्राप्ते । देवता नोदातिप्रियाणि । ददातिप्रियाणि । मघवादातु । मघवाददातु । नस्तुतो वीरवद्धातु । वीरवद्दधातु । यावतेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते धातुग्रहणेनापि नार्थः । कस्मान्न भवति समृवांसो विशृण्विरइति । छन्दसि वावचनात् । तदेतद्धातुग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत् ॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥ किमियं षष्ठी आहोस्वित्सप्तमी । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः । किं चातः । यदि षष्ठी, सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् ।

लिटि धातोः ॥ अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति । जुगुप्सिषते लोलूयिषत इत्यादौ सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावादुत्तरार्धोऽप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्तव्यः । चङीत्येतदर्थस्तु कर्तव्य एव । यदा सन्यङन्तात्णिचि कृते चङ् भवति अजुगुप्सद्लोलूयादिति तदा द्विर्वचनं मा भूदिति चिन्त्यमेतत् ॥८॥

सन्यङोः ॥ किमियं षष्ठीति । विभक्तिविचारद्वारेण तदर्थो विचार्यते । किं चात इति । अर्थभेदप्रश्नः सन्यङन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्त-

अथ सप्तमी, सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्। कश्चात्र विशेषः। सन्यङोः परत इति चोदितो द्विर्वचनं परादित्वात् *। सन्यङोः परत इति चोदितो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। अटिटिषति। अशिशिषति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। परादित्वात्। इट् परादिः। हन्तेश्चेटो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। जेघ्नीयते। ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसङ्गः। ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदित्युच्यते न चासौ द्विर्वचननिमित्तम्। यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वोसौ द्विर्वचननिमित्तम्। तस्मादीटो द्विर्वचनम् *। तस्मादुभाभ्यामेव इटो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यो भवति। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधः *। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य। सन्यङन्तस्येति चेदशः सन्यनिटः। सन्यङन्तस्येति चेदशः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषा। यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः। अशोर्हि प्रतिपदामिड्विधीयते स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति। तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति। अथ वा नैतदशो रूपम्। यजेरेष च्छान्दसो वर्णलोपः। तद्यथा। तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्नयइति प्राप्ते। आम्बानां चरुम्। नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते आव्याधिनी उगणाः। सुगणा इति प्राप्ते। इष्कर्तारमध्वरस्य निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते। शिवा

स्येति षष्ठीपक्षे तदन्तविधिः। सप्तमीपक्षे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्च पूर्वस्य धातोः कार्यभाक्त्वम्। कश्चात्र विशेष इति। लक्ष्यागतविशेषप्रश्नः। हन्तेश्चेति गमहनेत्युपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्घ्न एव द्विर्वचनप्रसङ्गः। यस्यापीति। सति तस्मिन् कार्यभावादस्त्येव निमित्तत्वमिति भावः। यद्यपि रूपस्थानिवद्भावदीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्रयणे द्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते। अनुदात्तविशेषणं चेदिति। यदा तूभयविशेषणं तदा न दोषः। उपदेशएकाच्त्वात्। सन्नन्तस्यापि द्विष्प्रयोगे द्विर्वचने दोषः एवा स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः। इयक्षमाणा इति। अश्नोतेः सन्। स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति प्राप्त इट् छान्दसत्वान्न भवति। द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। सन्यत इतीत्वम्। अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ्। षत्वकत्वषत्वानि। पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं शानच्। आचक्षमाणा इति तु षष्ठीपक्षे प्राप्नोति। तेनैवेति। यथा छान्दसत्वादिण्न भवत्येवं द्वितीयाद्विर्वचनमपि। तदभावात्प्रथमाद्विर्व-

रुद्रस्य भेषजी। शिवारुद्रस्य भेषजीति प्राप्ते। अश्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरश्नोरर्थः। अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा। एवन्तर्हि यजिरप्यश्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदनेपि वर्तते। केशान् वपति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट ईरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्ति। करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि दृश्यते। कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु, स्थापयेति गम्यते। एवं तर्हि दीर्घकुत्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनाद दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। चिचीषति। तुष्टूषति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वाद प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति। तत्राजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यं द्विर्वचनम्। कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। दीर्घत्वमपि नित्यम्। कृतेपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वम्। नहि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। द्विर्वचनमप्यनित्यम् अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम्। यदाहि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तत्र सिध्यति। जुहूषति। कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। जिघांसति। जङ्घन्यते। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति। तत्राभ्यासाद्धन्तिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति। संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जुहूषति। जोहूयते। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो

चनम्। वर्णलोप इति। वियक्षमाणा इति प्राप्ते यकारस्य लोपः उपेयप्राप्त्यर्थत्वादुपायानां धातूनां चानेकार्थत्वात्तन्नियमआदराभावः। दीर्घकुत्वेति। यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति। समुदायादेशत्वात संप्रमुग्धत्वात। यदा तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्येति। द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद् दीर्घाद्यप्रसिद्धिः। स्थानेद्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विष्प्रयोगे। तत्र प्रत्ययसंप्रमोहाभावात। सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयेण संप्रमोहः। प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह इदमिहेति। नित्यं द्विर्वचनमिति आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। अनित्यमिति। व्यक्तिपक्षइति भावः। जुहूषतीति। ह्वातुमिच्छतीति सन्। अत्राकृते द्विर्वचने ऽभ्यस्त-

ह्वयतिर्भवति । तत्र ह्वो ऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति । यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति । यदुक्तं तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तत्र सिद्ध्यतीति । षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति । यियक्षति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सम्भवति । तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्षत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे षत्वं, सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा आट्दृध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः * । आट्दृध्योश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । ईप्सन्ति । ईर्त्सन्ति । ईप्सन् । ईर्त्सन् । ऐप्सन् । ऐर्त्सन् । किं च स्यात् । अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् । नैष दोषः । उक्ता अत्र परिहाराः । सङ्ाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वात् * । सङ्ाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद् झलाश्रये चाव्यपदेशः । किं कारणम् । आमिश्रत्वात् । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन् वा अवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति । तत्र को दोषः । सङि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति । इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कुत्वादीनि । पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि, सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति कर्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । विभाषिताः प्रयोजयन्ति । दोग्धा दोग्धा । द्रोढा द्रोढा । यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिद्ध्यतीति । इह स्थाने द्विर्वचने णिलोपो ऽपरिहृतः । सन्यङोः परतो द्विर्वचनमिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम् । सन्यङन्तस्य द्विर्वचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम् । तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विष्प्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्देशः । तत्रेदमपरिहृतं सन इट्प्रतिषेध इति । एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति । उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति । कथं जेघ्नीयते । वक्ष्यत्ये-

---

त्वाभावात् संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वचनं ततः संप्रसारणं ततो हल इति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम् । क्षीरोदके इति । व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृत. । सप्तम्येकवचनं वा । प्रत्ययसकारसंहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वम् । सङीति । सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । विभाषिता इति । विकल्पा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्र। यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति॥

दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्च॥१२॥ दाश्वानिति किं निपात्यते। दाशेः क्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ *। दाशेः क्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। दाश्वान्। साह्वानिति किं निपात्यते। सहेर्दीर्घत्वं च। किं च। द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च। साह्वान् बलाहकः। साह्वान्। मीढ्वानिति किं निपात्यते। मिहेर्ढत्वं च यच्च पूर्वयोर्द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च। मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड। यथेयमिन्द्रमीढ्वः। मह्यर्थो वै गम्यते। कः पुनर्मह्यर्थः। महिर्दानकर्मा। अतः किम्। इत्वमपि निपात्यम्। मह्यर्थ इति चेद् मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् *। मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे वर्तते। कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्योनामान्यस्यार्थे वर्तते। कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। अस्ति पुनरन्यत्रापि क्व चिन्मिहिर्मह्यर्थे वर्तते। अस्तीत्याह। मिहेर्मेघः। मेघश्च कस्माद्भवति। अपो ददातीति। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के *। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उपसंख्यानं कर्तव्यम्। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसमिति। कादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। बभ्रुः। ययुरिति। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य *। चरिचलिपतिवदीनामाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्। आक्चाभ्यासस्य। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घश्च *। हन्तेर्घश्च वक्तव्यः। अचि द्वे भवत आक्चाभ्यासस्य। घनाघनः। पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च *। पाटयतेर्णिलुग् वक्तव्यः। आचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्। दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्चागमः। पाटूपटः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः *। यणयवायावादेशा आल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः *। यणयवायावादेशा आल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। द्विर्वचनस्यावकाशः, बिभिदतुः। बिभिदुः। यणादेशस्यावकाशः, दध्यत्र। मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। चक्रतुः चक्रुरिति। अयवायावादेशानामवकाशः, चयनम्। चायकः। लवनम्। लावकः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। आल्लोपस्यावकाशः, गोदः। कम्बलदः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः। ययुः। तस्थतुः। तस्थुः। उपधालोपस्यावकाशः, श्लेष्मघ्नं मधु।

दाश्वान्॥ षह मर्षणइति चौरादिकस्याधृषाद्वेति विभाषितणिचः क्वसौ साह्वानिति रूपम्। चक्रमिति। घञर्थे कविधानमिति कः। ययुरिति। यो द्वे चेत्यत्र द्वे चाति न वक्तव्यं

पित्त्रं घृतम्। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। णिलोपस्यावकाशः, कारणा। हारणा। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। उत्वस्यावकाशः, निपूर्त्ताः पिण्डाः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। मित्रावरुणौ ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयः *। द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनस्यावकाशः, बिभिदतुः। बिभिदुः। संप्रसारणस्यावकाशः, इष्टम्। सुप्तम्। इहोभयं प्राप्नोति। ईजतुः। ईजुरिति। नैतदस्ति। अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। इदं तर्हि सोषुप्यते। इदं चाप्युदाहरणम्। ईजतुः। ईजुः। ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। न सिद्ध्यति। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। आत्वस्यावकाशः, ग्लाता। म्लाता। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जग्ले। मम्ले। धात्वादिविकाराणामवकाशः, नमति। सिञ्चति। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ननाम। सिषेच। सस्नौ। रीत्वस्यावकाशः, मात्रीयति। पित्रीयति। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चेक्रीयते। जेह्रीयते। ईत्वस्यावकाशः, पीयते। गीयते। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। पेपीयते। मेमीयते। इत्वोत्वयोरवकाशः, आस्तीर्णं निपूर्तम्। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आतेस्तीर्यते। निपोपूर्यते। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इयाय। इययिथ। ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः। न सिद्ध्यति। अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति। वार्णादाङ्गं बलीय इति गुण-

---

भवतीतिभावः। चराचर इति। अभ्यासस्यानचीति वचनाद्धलादिःशेषाभावः। सोषुप्यत इति। स्वापिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणम्। जग्लइति। भावे लकारः। प्रशिवीति पर्युदास पक्षे विप्रतिषेधः। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम्। एवं सत्वनत्वे अपि।

वृद्धी भविष्यतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अर्थमेतत्स्यात् इयृतः । इयृथः । उवोण । उवोणिथ । यत्तर्हि दीर्घ इणः किताति दीर्घत्वं शास्ति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधते । एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । इणो यण्भवति । तत एरनेकाचः । एश्चानेकाच इणो यण्भवति। ततोऽसंयोगपूर्वस्य । एरनेकाच इत्येव । असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तमर्थमेतत्स्यादिति । नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति । एवमपि स्थानिवद्भावादियङ् प्राप्नोति । अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति । कस्मादेवात्र न भवति । योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्व इति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः * । ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । कारीषगन्ध्यापतिकुलम् । वर्णग्रहणात्सिद्धम् * । वर्णग्रहणएतद्भवति यस्मिन् विधिस्तदादाविति न चेदं वर्णग्रहणम् । वर्णग्रहणइतिचेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः * । वर्णग्रहणइति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति ।

चेक्रीयितइति । यङि रीङृत इति रीङादेशः । उवोणेति । अमन्त्रइति प्रतिषेधादिजादेरित्याम्न भवति । नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा ऽभ्यासस्यातरिति ब्रूयात् । उवोणेत्यादौ तु च्छान्दसत्वाद्यथाम्न दृश्यते । तत इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमित्युवङ् भविष्यति । यथा सुवर्गो लोक इति भावः । एवमपीति । यदि पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ष्यङः संप्रसारणम् ॥ कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । यद्यप्य तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते । यदा तु कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव । वर्णग्रहणादिति । वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः । न च तदादिविध्यभावेऽपि तदादौ पुत्रापत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो, यस्मात्तत्पुरुष इत्यननाधारः । ष्यङन्तस्य पुत्र-

कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः । कारीषगन्ध्यापरमपतिः । कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः । कौमुदगन्ध्यापरमपतिः । किं कारणम् । यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम् । सिद्धं तूत्तरपदवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उत्तरपदवचनात् पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति । न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे । इहापि तर्हि न प्राप्नोति कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति । किं कारणम् । पूर्वपदमित्युच्यते । नह्यत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति । ष्यङन्तमेतत्पूर्वपदम् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते । परमकारीषगन्धीपुत्रः।परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिद्धति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति । यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति । अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन * । योह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । ष्यङन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति । वाराहीपुत्रः । तार्णकर्णीपुत्रः । तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधः * । तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम् * । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य वा । अथ वाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियते । अप्रत्ययस्तस्य वा प्रतिषेध उच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः

पत्योश्चोपात्तस्तत्पुरुषः तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति । यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्या ऽवयवी प्रतीयते । यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते । यत्तु कारकसूत्रे भाष्यउक्तं न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति । तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण । इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः । तदन्तप्रतिषेध इति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम् । तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यतइत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते । तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपदे एव पुत्रपती गृह्येते । पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यतइति तदन्तविध्यभावः । ष्यङन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यित्वात् । हंस-

प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमित्येतन्न वक्तव्यं भवति। कथं व्यधेर्विद्ध इति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। सान्तमहतो दीर्घत्वं प्रयोजनम्। पयांसि। यशांसि। पय इत्यस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नोपधाया इति तत्र वर्तते। एवमप्यनांसि मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति। सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति। एवमपि हंसशिरांसि ध्वंसशिरांसि। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। हम्मतेर्हंसः। कः पुनराह हम्मतेर्हंस इति। किं तर्हि हन्तेर्हंसः। हन्त्यध्वानमिति। एवं तर्हि सर्वनामस्थानइति वर्तते। सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगेन नोपधां विशेषयिष्यामः। सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति। अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम्। तक्ष्णा। तक्ष्ण इति। त इत्यत्रापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अनाकारं विशेषयिष्यामः अनो यो ऽकार इति। एवमप्यनसानसे इत्यत्रापि प्राप्नोति। अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः अना अकारम्। अन्कारान्तस्यानो यो ऽकार इति। एवमप्यनस्तक्ष्णानस्तक्ष्णे इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति। तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः। अना ऽकारम्। यजादिपरस्यानो यो ऽकार इति। मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। न्यमार्ट्। अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथा परिभाषितमिको गुणवृद्धी इति इक एव वृद्धिर्भविष्यति। एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति। अस्त्वभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति। वसोः संप्रसारणे। वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम्। विदुषः पश्य। विदिवकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भविष्यति। इदुकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति। युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम्। यूनः

शिरांसीति। अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्धकाराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः। हन्तेरिति। वृत्तवदिह नीतिलक्षणसद्भावात्। हन्तीति। गच्छतीत्यर्थः। यथा परिभाषितामिति। परिभाषिता-

पश्य । यूना । यूनोऽयकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति । उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । वोरुपधाग्रहणं च । वोरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति । वोरुपधाया दीर्घ इक इति । इह कस्मान्न भवति अबिभर्भवान् । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः * । आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति । धात्वादेः षः सः । णो नः । इहैव स्यात् नेता सोता । इह न स्यात् । नमति सिञ्चतीति । आदि । त्यदादिविधिः, इहैव स्यात् । तद् सः । त्यद् स्यः इत्यत्र न स्यात् । त्यदादिविधिः । संयोगादिलोपः । इहैव स्यात् । मङ्क्ता । मङ्क्तव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोपः । कुत्वम्, इहैव स्यात् । पक्ता । पक्तव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्वम्, इहैव स्यात् । लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । भष्भावः, इहैव स्यात् । अभुत्सि, अभत्सातामित्यत्र न स्यात् । षत्वमिहैव स्यात् । द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । णत्वम् । इहैव स्यात् । माषवापेण । माषवापाणामित्यत्र न स्यात् । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या । लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु । इदं प्रतिविधीयते । उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् । यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति । स

नतिक्रमेणेत्यर्थः । अबिभरिति । डुभृञो लङ् तिप्सिपोरन्यतरः । शपः श्लुः । द्विर्वचनम् । भृञामिदितीत्वम् । सोतेति । धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्वप्रसङ्गः । स्य इत्यत्रेति । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सत्वं तकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति । मङ्क्तव्यमिति । पदान्त्यसदेशत्वाभावात् संयोगादिलोपाप्रसङ्गः । माषवापाणामिति । विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः । उदात्तनिर्देशादिति ।

तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यत्रैतावन्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशः। अन्यत्रानन्त्यसदेशः। प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि। यान्युभयवन्ति भवन्ति इदमेकं यथा दोषास्तथा वोरुपधाग्रहणमिति। अबिभर्भवान्। तच्चापि क्रियते न्यास एव। ष्यङः संप्रसारणम् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ मातज्मातृकमातृषु ष्यङ् प्रसार्यो विभाषया॥ मातच्, कारीषगन्ध्या मातास्य कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। मातच्। मातृक, कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। मातृ, कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥ वयिग्रहणं किमर्थम्। न वेञ् यजादिषु पठ्यते। वेञश्च वयिरादेशः क्रियते। तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम्। तत्रैतत्स्यात् ङिदर्थोयमारम्भ इति। तच्च न। लिट्ययमादेशः। लिट् च किदेव। अत उत्तरं पठति। वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात् *। वयिग्रहणं क्रियते। वेञः प्रतिषेधात्। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति। स वयेर्मा भूदिति। यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्विधिः प्राप्यते एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति। न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापको ऽप्रतिषेधस्य *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यदयं लिटि वयो य इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। पित्स्वभ्यासार्थमेतत्स्यात्। वयेः पित्सु वचनेऽभ्यासयकारस्य संप्रसारणं मा भूदिति। ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि

यथा स्वरितेनाधिकारः। एवमुदात्ते नैषा परिभाषेत्यर्थः। न कर्तव्यइति। सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात्। यत्रैवेति। विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात्। इदमेकमिति। अबिभरित्यत्रान्त्यसदेशस्यैको ऽसंभवादनन्त्यसदेशस्यैकः प्राप्नोति दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते ॥ १३ ॥

बन्धु ॥ कारीषगन्ध्या मातास्येति बहुव्रीहौ कृते ऽस्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातजादेशश्चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वान्तोदात्तत्वं न भवति। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानान्नद्युतश्चेति पक्षे समासान्ताभावः ॥ १४ ॥

ग्रहिज्या ॥ विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ब्रूयाद्वेञ इति सूत्रं मा कारि। वयिग्रहणेन वेञोग्रहणाल्लिटिसंप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यतीत्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति। यद्यपि वयोयकारस्य प्रतिषेध उक्तो न च वेञो यकारोस्ति तथापि पुष्कलपरिहारं

वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः । न सिध्यति । किं कारणम् । कितीति तत्रानुवर्तते । एवमपि वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति । किं कारणम् । हलादिः शेषेण बाध्यते । नात्र हलादिः शेषः प्राप्नोति । किं कारणम् । वक्ष्यति ह्येतत् । अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति । स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्स्वभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति । पित्स्वभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात् * । पित्स्वभ्यासार्थमिति चेत् । तन्न । किं कारणम् । अविशिष्टत्वात् । अविशेषेण प्रतिषेधः । निवृत्तं तत्र कितीति । आतश्चाविशेषेण । वेञोपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते । ववौ । वविथेति । विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १.७ ॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः । यदुच्यते वृश्चेरविशेष इति । तन्न । यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्यात् । वकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उदरत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् । ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति । यथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम् । उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात् । वचिस्वपियजादीनाम्, ग्रहादीनां च । नैतदस्ति । प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयेषांग्रहणमनुवर्तते । यद्यनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते वचिस्वपियजादीनां किति । ग्रहादीनां ङिति च । वचिस्वपियजादीनां किति । ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । किति ङितीति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथवैकयोगः करिष्यते । वचिस्वपियजादीनां किति, ग्रहादीनां ङिति चेति, ततो लिट्यभ्यासस्येति । न चैकयोगेऽनुवृत्ति-

---

वक्तुमेतन्नाश्रितम् । अथ वा लिटि वयइति योगविभागः करिष्यते । तत्र वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति । ततो य इति द्वितीयो योगो नियमार्थो यस्य यकारश्चान्यश्चास्ति तस्या वयेर्यिकारस्यैवं निषेधो भवतीत्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति । प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावान्नतु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः । तदेव वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ १६ ॥

लिट्यभ्या ॥ ग्रहीति । असति सूत्रे यद्रूपं तदत्र सतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम । भाष्यकारस्तु रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्त्तिककारेणैतदुक्तं तच्चायुक्तमिति मन्यमान आह यदुच्यतइति । इदं तर्हीति । उभयेषांग्रह-

भवति । अथवोभयं निवृत्तम् । तदपेक्षिष्यामहे । इदं तर्हि उभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम् । उभयेषामभ्यासस्य । संप्रसारणमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । हलादिः शेषः । अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेन * । अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेन । अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः, इयाज । उवाय । हलादिः शेषस्यावकाशः , बिभिदतुः । बिभिदुः । इहोभयं प्राप्नोति विव्याध विव्यधिथ । अभ्याससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि *। न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं रमाल्लोपियङ्य्वणः । रम् । भृष्टः । भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च । परत्वाद्रम्भावः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा । आल्लोपः, जुहुवतुः । जहुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा स्यात् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वत्वं यथा स्यात् । इयङ्, शुशुवतुः । शुशुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोति, इयङादेशश्च । परत्वादियङादेशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा स्यात् । यण् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति, यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वत्वं यथा स्यात् । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यत्तावदुच्यते रमिति । इदमिह संप्रधार्यम् । रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रम्भावः । नित्यं संप्रसारणं कृतेपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेपि । रम्भावोपि नित्यः कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि । कथम् । योसा-

---

णात्पुनः संप्रसारणस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति । अकारलोपश्चेति । सति चाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुवङ् न स्यात्ततश्च यणादेशः प्रसज्येत । यणादेशश्चेति । एरनेकाच इत्यनेन । उपदेश इति । तेनोपदेशे यो रेफस्तस्य रम्भावः । ऊरुव्यचाइति । उरु विचतीति मिथुने ऽसिः पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः ॥ १७ ॥

स्वापे ॥ ङितीति वर्ततइति । कितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्य-

हकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति । अनित्यो रम्भावः । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः । उपदेशइति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यतइत्येवमर्थम् । आल्लोपेयङ्ण्यण इति । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । तदेतदनन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमुभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम् । उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्णिति संप्रसारणार्थम् * । व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अञ्णिति संप्रसारणार्थम् । अञ्णिति संप्रसारणं यथा स्यात् । उद्विचितुम् । न उद्विचितव्यम् । अनसीति किमर्थम् । उरुव्यचाः । करटकः ॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । ङितीति वर्तते । न चान्यः स्वापेर्ङिदस्त्यन्यदतश्चङः ॥

न वशः ॥ २० ॥ वशेर्यङि प्रतिषेधः * । वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य । वावश्यते । क्व मा भूत् । उष्टः । उशन्ति इति । स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यङीति वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे यङीति वर्ततइति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्तइति । एष एव न्याय्यो यदुत अधिकारा अनुवर्त्तेरन्निति ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥ किं निपात्यते । श्राश्रप्योः शृभावः * । श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते । क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम् । शृतं क्षीरं शृतं हविः । क्व मा भूत् । श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरिति । श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः *। श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ॥

तइति भावः । तच्च ङिद्ग्रहणं लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्र नानुवर्तते ऽलिटो ङितोऽसंभवादिहैव त्वनुवर्तते । न चान्य इति । यङ् तावदनेकाच्त्वात् स्वापेर्नास्ति । अपित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितमङादयः स्वापेर्न विहिताः ॥ १८ ॥

न वशः । वशेर्यङीति । यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या ङिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे नैतदन्वाख्येयमिति । स्वापेश्चङीत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव । ततश्च ङितीत्यस्य नाधिकाराद्यङेव सम्बध्यते । अनन्तरत्वात् ॥ २० ॥

शृतं पाके ॥ श्राश्रप्योरिति । श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते । श्रै पाक इति भ्वादौ । घटादिषु तु मित्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते । श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे

प्यायः पी ॥ २८ ॥ आङ्पूर्वादन्धूधसोः * । आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव । क मा भूत् । आप्यानश्चन्द्रमा इति । उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः । अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति । क मा भूत् । प्रप्यानोऽन्धुः । प्रप्यानमूधः । आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि पीनं पुण्यम् पीनाः शंवव्यः । श्लक्ष्णपीनमुखी कन्येति ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः * । श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । किमुच्यते ऽभ्यासलक्षणस्येति । न पुनः किल्लक्षणस्यापि । किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति । किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते । यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत । न ब्रूमोऽपवादत्वात् श्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं बाधिष्यतइति । किं तर्हि, परत्वात् । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः । पिति वचनानि । शुशाव । शुशविथ । शिश्वाय । शिश्वयिथ । किल्लक्षणस्यावकाशो ऽन्ये कितः । शूनः । शूनवान् । इहोभयं

पच्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते । ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते । ततश्च पचतीति योर्थः स एव श्रपयतीति गम्यते । तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति श्रपेस्तु कर्मणि । श्रृतं क्षीरं स्वयमेव । श्रृतं क्षीरं देवदत्तेन । श्रपेः श्रृतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यत तन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिज्वाच्ये श्रपयतेरुत्पन्नस्य णिचोभिधेये क्षीरहविषोरपि श्रृतमिति न भवति किं तु श्रपितमिति । तत्र श्राश्रप्योरिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते । एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते । द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च । पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः ॥२७॥

प्यायः पी । आङ्पूर्वाच्चेति । आङाश्रयणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः ॥ २८ ॥

विभाषा श्वेः ॥ लिटि कित्त्वाकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम् । तत्र सम्प्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति वक्तव्यं संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह श्वेर्लिटीति । यथैवेति । किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाऽभ्यासलक्षणमपीति

प्राप्नोति। शिश्वियतुः। शिश्वियुरिति। श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन *। अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्ये यजादयः। इयाज। उवाय। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परं धातुरूपम्। शुशुवतुः। शुशुवुः। शुशविथ। श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति। शिश्वियुः। श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नहि श्वयतेरभ्यासस्यान्ये ऽयजादयो ऽवकाशः। श्वयतेर्यजादिषु यः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तस्मात्सुष्ठूच्यते श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति॥

ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२॥ अभ्यस्तस्य च ॥ ३३॥ ह्वः संप्रसारणे योगविभागः * ह्वः संप्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः। ह्वः संप्रसारणं भवति णौ च संश्चङोः। ततो ऽभ्यस्तस्य च संप्रसारणं भवतीति। किमर्थो योगविभागः। णौचसंश्चङ्विषयार्थः *। णौचसंश्चङ्विषये ह्वः संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहावयिषति। अजूहवत्। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। ह्वोभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चैतद् ह्वोऽभ्यस्तम्। कस्य तर्हि, ह्वाययतेः। ह्व एतदभ्यस्तम्। कथम् एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तम्। कस्तर्हि ह्वाययतिः। ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवमप्यभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थम् *। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्त-

---

भावः। अन्ये यजादय इति। केषु चिदवयवेषु कृतं शास्त्रं समुदाये प्रवृत्तं भवति। नहि श्वयतेरिति। यजादीनामिति व्यवस्थावाच्यादिशब्दोपादानाद् यथापाठं सर्वेषां चोदितत्वात् कार्येण भाव्यम्। सर्वकार्यार्थश्च गणपाठ इति किति सम्प्रसारणं यजादिषु श्वयतिपाठस्यावकाश इत्यपि न शक्यते वक्तुम्॥ ३०॥

ह्वः सं॥ह्वः सम्प्रसारणे योगविभाग इति। इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्देश एकयोगः। तत्रैकस्मिन् योगे पठ्यमाने ऽव्याप्तिरिति योगविभागः कर्त्तव्यः। ह्वो ऽभ्यस्तस्येत्युच्यतइत्याभिहिते एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः। तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति जिह्वायकीयिषतीत्यादौ सम्प्रसारणं मा प्रवर्तिष्टेति।ह्वयतेरर्थाव्यतिरेको रूपाव्यतिरेको वाश्रयितव्यस्तत्र पूर्वग्रन्थो ऽर्थव्यतिरेकाश्रय उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः। इह ह्वयतेरर्थो यत्र न व्यतिरिच्यते यथा जुहाव जुहवियेति तत्र सम्प्रसारणेन भाव्यम्। न त्वर्थव्यतिरेके। ह्वाययतौ च ण्यर्थस्य प्राधान्याद् व्यतिरिक्तार्थो ह्वयतिरिति पूर्वपक्षः। न चैतदिति। अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः। अव्यतिरिक्तार्थे त्वाश्रीयमाणे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह ह्व एतदिति। णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणप्राप्तिरिति मत्वाह एवं तर्हि ह्वयतेरिति। युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह ह्वयतिरिति। प्रकारा-

व्यम् । किं प्रयोजनम् । अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थम् । अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात् । जुहूषति । जोहूयते । अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः * । अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्याससंप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात् । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति । समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः * । समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । कृदन्तप्रतिषेधार्थं वा * । अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोपगम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोवगम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोवगम्यते । तद्यथा । दधि त्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्वै घृतम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते । अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । अभ्यस्तमस्यास्मिन् सोयमभ्यस्तोभ्यस्तस्येति । अथ वाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी । का तर्हि संबन्धषष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः । किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः । प्रकृतिः । ह्वोभ्यस्यस्य प्रकृतेरिति । योगविभागस्तु कर्तव्य एव । नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः । किं तर्हि ह्वयतिः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशिराशीर्ताः ॥ ३६ ॥ अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते । स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यम-

---

न्तरेण संश्चङ्परेणावप्राप्तिमाह एवमपीति । अनभ्यस्तस्येति । अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः । व्यवहितत्वादिति । अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित इति तस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः । तद्यथेति । ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्याद्गौणार्थत्वं प्रतीयते । इह तु मुख्यार्थसम्भवे कथं गौणस्य ग्रहणम् । लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददोषः । अथवेति । यौगिकत्वान्निमित्ते ऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः । ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः । अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः । प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्या स्थानेषष्ठी कृता । व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ । अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति । एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः । जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु न भवत्यभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये ऽनन्तरस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावादत एव सन्चङ्परे णौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः ॥ ३३ ॥

अपस्पृ ॥ कस्यां चिच्छाखायामपस्पृधेथामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते । पदद्वयं चान्यस्याम् । तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम् । तदुभयमप्यनेन संगृह्यते । एकश्रुत्या

पुरुषस्य द्विवचने आथामि द्विर्वचनं सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अस्पर्धेथामिति भाषायाम् । अपर आह अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। श्रातः श्रितमिति किं निपात्यते । श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ निपात्येते । क पुनः श्राभावः,क वा श्रिभावः । सोमे श्राभावः, अन्यत्र श्रिभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति । श्रितः सोम इति । बहुवचने श्राभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति । श्रिता नो ग्रहा इति । सोमबहुत्वे श्राभावः । अन्यत्र श्रिभावः ॥

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ ३७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । वचिस्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च सम्प्रसारणमुक्तम् । तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां प्राप्नोति । इष्यते च परस्य यथा स्यान्न पूर्वस्येति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । एवमर्थमिदमुच्यते । किमन्येप्येवंविषयो भवन्ति । अतो दीर्घो यञि सुपि चेति । घटाभ्याम् । अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोन्त्यस्येति। ननु चेदानीमेतया परिभाषयेहापि शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । नहि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां चान्त्यो यणस्ति । एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति । अन्यन्त्यसदेशो यो यण् तस्य कार्यं भविष्यति । नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति। यदयं प्यायः पीभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । पीभाव एतत्प्रयोजनम् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । एतद् रूपं यथा स्यादिति । यदि चात्र सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं स्यात् पीभाववचनमनर्थकं स्यात् । सम्प्रसारणे कृते सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यात् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूध इति । पश्यति त्वाचार्यः, न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति । ततः प्यायः पीभावं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको भवति । न च प्यायः सम्प्रसारणेन सिध्यति । सम्प्रसारणे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । एवमपि ज्ञापकमेव । कथम् । प्याय इति नैषा स्थानषष्ठी ।

स्वरसत्त्रेनाम्ना पाठात् । तत्रैकपद्ये तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्तो यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः । ततोऽद्स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति । यदा द्वे पदे तदा निपातैर्यद्यदीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तम् । तिङि चोदात्तवतीत्यपशब्दस्य निघातः । सोमबहुत्वइति । सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति नियमाश्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेपि श्राभावः क चिद् दृश्यते ।

का तर्हि विशेषणषष्ठी । ष्यायो यणीति । तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यो न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । यदयं ष्यायः पीभावं शास्ति । एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज् ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात् । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तम् । परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव । तत्र निमित्तसंश्रयो ऽनुपपन्नः न संप्रसारणे संप्रसारणमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते उच्यमाने ऽप्येतस्मिन् कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति । यदप्युच्यते । एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिः । न च वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । संप्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति यस्य प्रतिषेधम् । ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् । यदप्युच्यते । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयो ऽनुपपन्न इति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । तद्यथा । इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति । एवमिहापि संप्रसारणार्थं संप्रसारणम् । तत्र यत्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति । अथ संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किमर्थम् । संप्रसारणप्रकरणे पुनः संप्रसारणग्रहणमतो ऽन्यत्र प्रकरणप्रतिषेधार्थम् * । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणम् एतत् प्रयोजनं विदेशस्थमपि यत् संप्रसारणं तत्रापि प्रतिषेधो यथा स्यात् । व्यथो लिटि विव्यथे । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलादिः शेषापवादोऽत्र संप्रसारणम् । इदं तर्हि श्वयुवमघोनामतद्धिते । यूना । यूने । उच्यमानेऽप्येतस्मिन्न सिध्यति । किं कारणम् । उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं च * । समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । न संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्ग इति वक्तव्यम् । तत्रोपोषुषि दोषः । तत्रोपोषुषि दोषो भवति । उपोषुषा । उपोषु-

---

न संप्र ॥ किं तर्हीति । संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते । हलादिःशेषापवाद इति । उत्सर्गसदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्य । एकादेशे कृते इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् । उपोषुषेति । उपपूर्वाद्वसेर्भा-

षि । न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः क्वसावङ्गम् । क्वस्वन्तं पुनर्विभक्तौ । अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात् प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेर्न तदा क्वसोः । यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं तदा वसेर्भवति । अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते यावद् ब्रूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वस्तुसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति । ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि * । ऋचि त्रेः संप्रसारणं कर्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । तृचं सूक्तम् । तृचं साम । छन्दसीति किम् । ऋचानि । रयेर्मतौ बहुलम् * । रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । आरेवानेतु नो विशः । न च भवति रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः । कक्ष्यायाः संज्ञायाम् * । कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं कर्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कण्वः कक्षीवान् । संज्ञायामिति किमर्थम् । कक्ष्यावान् हस्ती ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३७ ॥ वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यतरस्यां किति वेञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् । कथम् । प्रसारणे कृते उवङादेशे च द्विर्वचनम् । सवर्णदीर्घत्वम् । तेन सिद्धम् । ववतुः । वबुः । ऊवतुः । ऊवुः । वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य । ऊयतुः । ऊयुः । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् । तच्चैवं साति सिद्धं भवति । यद्येवं ववौ ववियाति न सिद्ध्यति । ल्यपि चेत्यनेन चकारेण लिट्यप्यनुकृष्यते । तस्मिन्नित्येव संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा आरभ्यते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

षायां सदवसश्रुव इति क्स्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिडनुमीयते तस्य क्स्वादेशविस्वपीति संप्रसारणम् । द्विर्वचनमकः सवर्णे दीर्घः । वस्वेकाचाद्घसामितीट् । शासिवसीति षत्वम् । तृतीयैकवचनम् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । वलादित्वाभावादिडभावः । अत्र समानाङ्गग्रहणाद्वचिस्वपीति संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः । तृचमिति । तिस्र ऋचो ऽस्मिन्निति समासः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः । कक्ष्याया इति । आसन्दीवदष्ठीवदित्यत्र कक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम् ॥ ३५ ॥

वश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र लिटीत्यनुवर्तनात्किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सत्यकिति लिटि ल्यपि चेति चकारेण लिटोनुकर्षणात् संप्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः ॥ ३७ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥ कथमिदं विज्ञायते । एज्य उपदेश इति । आहो स्विदेजन्तं यदुपदेश इति । किं चातः । यदि विज्ञायते एज्य उपदेश इति । ढौकिता । त्रौकिता । अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते एजन्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति । ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावे नैजन्तं भवत्युपदेशः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो भवति । अशितीत्युच्यते । न चात्राशितं पश्यामः । ननु च ककार एवात्राशित् । न च ककारे भावितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिव युक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते लोके । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि शितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नशिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदाशिच्छित्सदृशम् । प्रत्ययः । इदं तर्हि । ग्लै, ग्लानीयम् । वेञ्, वानीयम् । शो, निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । ननु चैजन्तं यदुपदेशइत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । सन्तु । आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्वं भविष्यति । ननु चैज्य उपदेशइत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अल्विधिश्चायम् । एवं तर्हि एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने ह्वतः ह्वतवानित्य-

---

आदेच उपदेशेऽशिति ॥ कथमिदमिति । यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तदन्तविधिरित्ययं पक्षो भवति एज्य उपदेश इति । यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्यैव विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो भवति एजन्तं यदुपदेश इति । समुदायश्च ग्लैप्रभृति प्राधान्येनोपदिश्यते । धातुसंज्ञाद्यर्थो नान्तरीयकत्वेन त्वययवः । एतदपीति । उपदेशोऽप्ययमौकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात् । अर्थवतेति । यः शब्दोऽर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पनाद्यथेयायेतीष एकाज्व्यपदेशः लोकेऽपि स्थूलशिरा राहुरिति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्भेदविवक्षया व्यपदेशो भवति न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यतिदेशोऽपि न प्रवर्तते ऽसहायत्वाभावादौकारस्य । इदं तर्हीति एज्य उपदेश इत्यस्मिन् पक्षे दोषोद्भावनम् । परत्वादिति । पर्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्वस्यायादीनां चानित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः । अल्विधिश्चायमिति । नन्वेजन्तं यदुपदेशइत्यत्रापि पक्षे आत्वमल्विधिरेव

त्रापि प्राप्नोति । भवत्येवात्रात्वम् । श्रवणं कस्मान्न भवति । पूर्वत्वमस्य भवति । न सिध्यति । इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । तेन बाध्यते । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे संप्रसारणपूर्वत्वं कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति । अथापि कथं चिदात्वमनित्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यदि तत्र क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति । यदयं क्रीङ्जीनां णाविस्यात्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति । इह तर्हि, ग्लै, ग्लानीयम् । म्लै, म्लानीयम्, शो, निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आत्वं बाधन्तइति यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति । यदि हि बाधेरन् ।

गुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणात्तथा च प्रपठ्येत्यादाविडभाव. । नैतदस्ति । एजन्तस्यात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमल्विधिः । यदा त्वेवं व्याख्यायते उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्वं भवतीति तदा त्वस्याल्विधित्वाभावः । एज्य उपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः । नन्वायादिषु कृतेष्वलोन्त्यस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति । यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गस्तथापि वार्णादाङ्गं बलवदित्याकारलोपः प्राप्नोति । यथा आह्वः प्रह्व इत्यादौ । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलवदित्यनाश्रित्येदमुक्तम् । अत एवात्र परिहारं ऽसमासाश्वा-सादशितीति ज्ञापकादायादय आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति । हूत इति । ह्वेञः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेशएजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वेऽलोन्त्यस्येति वचनादूकारस्यात्वप्रसङ्गः भवत्येवेति । प्रागेव संप्रसारणादिति भावः । इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाह श्रवणमिति । अथापीति । यदि यस्य लक्षणान्तरेणेति नाश्रीयत इति भावः । उपदेशग्रहणमिति । उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वात्वप्रसङ्गान्न कर्तव्यम् । अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादात्वस्या-

शिखपि बाधेरन् । तत्राशित्करणमनर्थकं स्यात् । अथ वा । पुनरस्तु एज्य उपदेशइति। ननु चोक्तं ग्ले ग्लानीय, म्लै म्लानीयम्। वेञ् वानीयम्। शो, निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापकः नायादय आत्वं बाधन्तइति । आत्वएश्युपसंख्यानम् * । आत्वे एश्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले मम्ले । अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते शकार इत् यस्य सोयं शित् न शित् अशिदशितीति । कथं तर्हि शकार इत् शित् न शित् अशित् अशितीति । यद्येवं, स्तनन्धय इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्रापि शप् शिद्भवति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति । आहोस्वित् प्रसज्यायं प्रतिषेधः शिति नेति । कश्चात्र विशेषः। अशिस्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् * । अशिस्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लायन्ति । म्लायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशो ऽशित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यच्छित इति कृत्वा आत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति । सुग्लः । सुम्लः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते आत्वम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । अभ्यासरूपं च * । अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति । जग्ले । मम्ले । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । अयवायावां

लिवचित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वप्रसङ्गः । शित्यपि बाधेरन्निति। ततश्च ग्लायतीत्यादीनां सिद्धत्वादशितीति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्तस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञायते। न त्वशितीत्यस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति द्यतिस्यतीत्यादौ हलादावात्वं मा भूत्। नैतदस्ति । ओतः श्यनीत्योकारलोपविधानादात्वं श्यनि न भवतीति ज्ञायते। शकार इदिति । तत्रेता शकारेण प्रत्ययस्याक्षेपाद्यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्वनिषेधादश्यात्वं भवत्येव । यद्येवं स्तनन्धय इति । विकरणोत्र रूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्न भवतीति मन्यते। अत्रापि शबिति। आत्वनिवृत्तिरेव शपः प्रयोजनम् । किं पुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम् उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः । उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबन्धादसमर्थसमासः । स चाकर्त्तरि च कारकइति कारकग्रहणेन ज्ञापितः। ग्लायन्तीति। लावस्थायामेवाकृतेषु तिबादिष्वात्वं न प्रवर्तते । ग्लैप्रभृतीनामजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादशितीति वचनसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः श इत्येषां ऽशितीति वचनस्यावकाश इति चेन्नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा ऽश इति ब्रूयात्। अथ वा। नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति। तेषु नित्यत्वाच्छब्भवति । ततो ऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः। जग्ले इति । एशि परत आत्वं तस्य द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावाद् ग्लैशब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यासइवर्णान्तता स्यात्। ररिध्व मिति। रैशब्दइत्यस्मात् लोटो व्यत्ययेना-

प्रतिषेधश्च * । अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लै, ग्लानीयम् । म्लै, म्लानीयम् । शो, निशानीयम् । वेञ्,वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः । शिति नेति । शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम् * । ररीध्वम् । शिशीते । त्राध्वम् । शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वामिति । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य । शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । नैष दोषः । इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति । नैतद्रे इत्यस्य रूपम् । कस्य तर्हि, रातेर्दानकर्मणः । शिशीते शृङ्गे इति । नैतत् श्यतेरूपम् । कस्य तर्हि । शीङः । श्यत्यर्थो वै गम्यते । कः पुनः श्यतेरर्थः । श्यतिर्निशाने वर्तते । शीङपि श्यत्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते । केशान् वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः । प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे, मरुतो मुतश्च्यावयन्ति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः । निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निःक्षेपणे चापि वर्तते । घटे कुरु कटे कुरु अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते । सर्वेषामेष परिहारः । शितीत्युच्यते । न चात्र शितं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । त्राध्वमिति । लुङ्च व्यत्ययेन भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेधआदिवत्त्वादिति । नैष दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् । यदपि प्रत्ययविधिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्वेजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति । यदयं ह्वावामश्चेत्यणं कबाधनार्थं शास्ति । यदप्यभ्यारूपमिति । प्रत्याख्यायते स योगः । अथापि क्रियते । एवमपि न दोषः । कथम् । लिटीत्यनुवर्तते । द्विलकारकश्चायं निर्दे-

---

त्मनेपदम् । ध्वंशपो बहुलं छन्दसीति श्लुः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधआत्वं न प्राप्नोति । शबाश्रयप्रतिषेधप्रसङ्गात् । पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति । श्लौ द्विवचनम् । ईहल्यघोरितीत्वम् । शिशीतइति । श्यतेर्लेटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शप् तस्य श्लुः । तस्य द्विर्वचनम् अभ्यासस्य बहुलं छन्दसीतीत्वम् । ईहल्यघोरितीत्वम् । त्राध्वमिति । त्रैङ् पालने । लोट् । ध्वम् । शपो बहुलं छन्दसीति लुक् । श्यत्यर्थ इति । वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति । रक्षसे रक्षोर्थं विनिक्षे विनिपातनायेत्यर्थः । त्राध्वमिति । लोडर्थे व्यत्ययेन लुङ् ध्वं धि चेति सलोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगपीति अडभावः । यदयमिति । सात्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः । प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः ॥ प्रत्याख्यायते इति । द्विर्वचनेचीत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते । तत्प्रत्याख्यानात् स्थानिवत्त्वाभावः । द्विलकार इति । लिटि वयो य इत्यत्र ।

शः। लिटि लकारादाविति। एवं च कृत्वा सोऽस्य दोषो भवति। यदुक्तमात्व एश्युपसंख्यानमिति। यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति। शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्तइति। प्रातिपदिकप्रतिषेधः *। प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोभ्याम्। गोभिः। नौभ्याम्। नौभिः। स तर्हि वक्तव्यः। न वा वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति। यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात्। रायो हल्येवेति। यत्तर्हि औतोम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। अमि वृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात्। शसि प्रतिषेधार्थं च। तस्मात् प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति प्रकृतम्। क्व प्रकृतम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथापि निवृत्तम्। एवमप्यदोषः। उपदेश इत्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥

क्रीङ्जीनां णौ॥ ४८॥ आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः *। आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रलम्भनशालीनीकरणयोः। किं प्रयोजनम्। प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात्। प्रलम्भने तावत् जटाभिरालापयते। श्मश्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनी वर्तिकामुल्लापयते। रथी रथिनमपलापयते॥

द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहार्थत्वं विज्ञायते। लावस्थायामेव लिड्यात्वं न त्वजादाविति स्थानिवत्त्वाभावाज्जग्लइत्यादि सिध्यति। प्रातिपदिकप्रतिषेध इति। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोर्ग्लानुदिभ्यां डावित्यादावुपदेशे भवत्ययमेच्। एजन्तोवाऽर्थवत्त्वाद्व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। अमि वृद्धिबाधनार्थमिति। गां पश्येत्यत्र गोतो णिदिति णित्वे वृद्धिप्रसङ्गात्। गाः पश्येत्यत्राशितीत्यात्वाप्रसङ्गः। उद्देशश्चेति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः। पश्चात्तःकृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते। उणादयो बहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः। ननु गवादिभ्यो यदित्यत्र गवादिगणे गो हविस् अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः। तथा नैवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्य। नैष दोषः। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाभिमान। प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः। येषां तु स्वरूपज्ञानायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः॥ ४५॥

क्रीङ्जीनां णौ॥ आत्वे णाविति। विभाषा लीयतइति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। समानेन तु विकल्प एव भवति। अन्ये त्वाहुः। प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति समानेनेपि नित्यमात्वं भवति॥ ४८॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्य * । सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः । अपारलौकिक इत्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत । अन्नं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्व चित् ज्ञानार्थे वर्तते । अस्तीत्याह । तपस्तापसं सेधयति । ज्ञानमस्य प्रकाशयतीत्यर्थः । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । ज्ञानमस्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥ मीनात्यादीनामात्वे उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम् * । मीनात्यादीनामात्वउपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययविध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामात्वे कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात् । के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति । काः । कास्तावन्न प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । एव इत्युच्यते । न च केष्वेजस्ति । णवञ्युज्विधयस्तर्हि प्रयोजयन्ति । ण अवदायः । आत इति णः सिद्धो भवति । घञ् अवदायो वर्तते । आत इति घञ् सिद्धो भवति । किं च भोः आत इति घञुच्यते । न खल्वप्याति

सिध्यतेः ॥ परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकम् । प्रयोजनमिति ठञ् । अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । धात्वर्थोपाधिश्चायं न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थे वर्तते तदा तस्यात्वं भवति । सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति । सांकाश्यसिद्ध इत्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते । सांकाश्ये ज्ञायतइत्यर्थावगमात् । इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति । राजकुले देवदत्तं साधयतीति । ज्ञातृव्यापारवृत्तेस्त्वात्वं निषिध्यते । तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् सिध्यतिं तापसः । आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः । तपः सेधयतीति । ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रतिषेधाभावो राजकुले देवदत्तं साधयतीति । अन्नं साधयतीति । ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते न तु पदात् धात्वर्थस्तन्निष्पत्तिमात्रम् । अन्नं निष्पादयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति । नैतदस्ति । तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात्सिद्ध्यर्थस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयतइति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः । वार्तिककारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः । अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिद्ध्यर्थस्येति निषेधो न भवति हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते ४९ ।

मीनाति ॥ उपदेशवचनमिति । आद्युच्चारणे ऽनुत्पन्नएव प्रत्ययआत्वं कर्त्तव्यमित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथा व्याचष्टे उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति । उपदेशिन आकारान्ता यात्राप्रभृतय आकारान्ता निमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते तथा मीनादयोपीत्यर्थः । का इति । आतश्चोपसर्गइति कः । आतोनुपसर्गे इति कः । कौ च अङ् च काः आतश्चोपसर्गइत्यङत्र निर्दिष्टः । न च केष्वात । शकन्ध्वादित्वात्पररूपमन्यथा कासिरति स्यात् कङाति चेति गुणप्रतिषेधात्तत्रैजभावः । आतस्तु विज्ञायतइति । सामर्थ्यात् । तथा हि । मीनात्यादी-

इत्युच्यते । आतस्तु विज्ञायते । कथम् । अविशेषेण घञुत्सर्गः । तस्य इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाजयावपवादौ । तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृते अपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वा उत्सर्गेण घञ् सिद्धो भवति । एवं च कृत्वा न च आत इत्युच्यते । आतस्तु विज्ञायते । युच्, ईषद्व्यवानम् । स्ववदानम् । आत इति युच् सिद्धो भवति । इदं विप्रतिषिद्धम् । एच उपदेश इति । यद्येचः । नोपदेशे । अथोपदेशे । नैचः । एचश्चोपदेशे चेति विप्रतिषिद्धम् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायमेच उपदेश इति । यद्येचो नोपदेशेऽथोपदेशे नैचः । ते वयं विषयं विज्ञास्यामः । एज्विषय इति । तत्तर्हि उपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । आदेच उपदेशे शितीति । तद्वै प्रकृतिविशेषणम् । विषयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यदनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । तद्यथा । गौः शुक्लः, अश्वश्च शुक्ल इति गम्यते । निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः * । निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईषन्निमयः । सुनिमयः । निमयो वर्तते । निमयः । मी, ईषत्प्रमयः । सुप्रमयः । प्रमयो वर्तते । प्रमयः । ली, ईषद्विलयः । सुविलयः । विलयो वर्तते । विलयः ॥

नामुपदेशएवात्वे कृते इवर्णान्तलक्षणोऽजपवादो न प्रवर्तेत इति घञेव स्यात् । इदं विप्रतिषिद्धमिति । नहि मीनात्यादीनामुपदेशएजस्ति प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः । ते वयं विषयमिति । स तु विषयः प्रत्ययो यस्मिन् प्रत्यये एचा भाव्यं तस्मिन्ननुत्पन्नएवात्वम् । अन्ये त्विवर्णमेज्विषयमाहुः । यस्येवर्णस्यैचा भाव्यं तस्यात्वम् । के चित्त्वेजेव विषय इत्याहुः । एचि भावित्वेन बुद्ध्याश्रिते आत्वं भवतीत्यर्थः । न चान्यार्थमिति । तस्यैव तदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्तनादिति भावः । तत्रैतत्स्यादन्यदेव शब्दरूपं वाक्यान्तरेष्वनुमीयत इत्याशङ्क्याह न खल्वपीति । अन्यार्थमपीति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्तते तस्य यदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते । शब्दस्त्विति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सदृशं शब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते । सादृश्यात्तु तदेवेदमिति तत्त्वाध्यवसायो भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति । तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययोऽभिधीयते । उपदिश्यते तस्मिन्नेजित्युपदेशः विषयसप्तमी चेयम् । न चेयं परसप्तमी । तेनानुत्पन्नएव प्रत्ययआत्वम् । इवर्णो वोपदेशः । अथ वोपदेशनमुपदेशः एच्प्रतिपादनम् । तत्र पूर्वसूत्रउपदेशग्रहणं प्रकृत्याभिसंबन्धात्तद्विशेषणमिह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः । खलचोरिति । पचाद्यच परचश्च सामान्यग्रहणम् ॥ ५० ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥ किमिदं लीयतेरिति । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः ॥

बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥ हेतुभयइति किमर्थम् । कुञ्चिकयैनं भाययति अहिनैनं भाययति । हेतुभयइत्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हेतुभयम् । हेतुभयइति नैवं विज्ञायते हेतोर्भयं हेतुभयं हेतुभय इति । कथं तर्हि हेतुरेव भयं हेतुभयं हेतुभय इति । यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ अमि सङ्ग्रहणम् *। अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं सङिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । सनः प्रभृत्यामहिङो ङकारात् । किं प्रयोजनम् । क्विप्प्रतिषेधार्थम् । क्विबन्तस्य मा भूत् । रज्जुसृड्भ्यां रज्जुसृड्भिः । देवदृग्भ्यां देवदृग्भिः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । धातोः स्वरूपग्रहणं तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

शीर्षं छन्दसि ॥ ६० ॥ शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् * । शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । किं प्रयोजनम् । आदेशप्रतिषेधार्थम् । आदेशो मा विज्ञायि प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायते । किं च स्यात् । असकारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात् । शिरो मे शीर्यते मुखे । इदं ते शिरो भिनत्तीति । तद्वा अथर्वणः शिरः॥

विभाषा लीयतेः । यका निर्देशइति । श्यना निर्देशे लिनातेर्ग्रहणं न स्यादिति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते । यश्च श्तिपः शित्करणसामर्थ्यादभावकर्मवाचित्वेपि प्रवर्तते । यथा शबादयोऽकर्तृवाचित्वेपीति भावः ॥ ५१ ॥

बिभेतेर्हेतुभये ॥ हेतुभय इति किमर्थमिति । इह णाविति वर्तते प्रयोजकव्यापारे णिज् विधीयतइति सर्वत्र हेतुसंबन्धिभयसद्भावाद् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः । हेतुरेव भयमिति । अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भावसाधनः । समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः । तेन यदा साक्षात् प्रयोजको भयस्यापादानं तदैतदात्वम् । यदा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदात्वाभावः । एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते । भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे च तदनर्थकं स्यात् । यद्यपि भावसाधनत्वेपि पञ्चमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते तथापि षष्ठीसमासनिराकरणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्यमाश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते ॥ ५६ ॥

सृजद ॥ अकितीति यदि पर्युदासोऽथापि प्रसज्यप्रतिषेधो झल्यम् भवति किति झलि नेति सर्वथा रज्जुसृड्भ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति मत्वाह अमिसङ्ग्रहणमिति॥५८॥

शीर्षन् ॥ आदेशप्रतिषेधार्थमिति । यद्यपि शिरस इति स्थानी साक्षान्न निर्दिष्टस्तथापि समानार्थत्वादादेशेनाक्षिप्यते । यथा शिवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवश्शब्द इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति तथाप्युत्तरत्र तदनुवृत्तिराशङ्क्येतेति तत्परित्यागेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः ॥ ६०॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम्*। ये च तद्धित इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आदेशार्थम्। आदेशो यथा विज्ञायते। प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि। किं च स्यात्। यकारादौ तद्धिते ऽस्कारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत। शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति। शीर्षण्यः स्वरः। वा केशेषु*। वा केशेषु शिरसः शीर्षन्भावो वक्तव्यः। शीर्षण्यः केशः। शिरस्यः। अचि शीर्षः*। अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। हास्तिशीर्षिः। पैलुशीर्षिः। छन्दसि च *। शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। द्वे शीर्षे। इह हास्तिशीर्ष्या पैलुशीर्ष्येति शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति। अस्तु, नस्तद्धित इति टिलोपो भविष्यति। न सिध्यति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। यदि पुनर्यचि तद्धिते इत्युच्येत। किं कृतं भवति। इञि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह हि स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन प्राप्नोति। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन् पक्षे। ष्यङ्विधौ द्वैतं भवति। अणिञोरादेशः ष्यङ्। अणिञ्भ्यां वा पर इति। तद्यदा तावदणिञोरादेशः तदैष दोषः। यदा ह्यणिञ्भ्यां परः। न तदा दोषो भवति। अणिञ्भ्यां व्यवहितत्वात् ॥

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते। अशस्प्रभृतिष्वापि दृश्यते। शलादोषणी ककुदोषणी याचते महादेवः। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् *। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। यन्नीक्षणं मांस्पचन्याः। मांसपचन्या इति प्राप्ते। मांस्। पृत्, पृत्सुमर्त्यम्। पृतनासुमर्त्यमिति प्राप्ते। स्नु, नते दिवो

ये च ॥ वा केशेष्विति। तत्र शिरस्यशब्दस्य केशविषयत्वाच्छिरस्यशब्दादेव केशार्थावगमात्केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः। शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयुज्यतइत्याहुः। अचि शीर्ष इति वार्तिकं दृष्ट्वा कैश्चित्सूत्रेषु प्रक्षिप्तम्। हास्तिशीर्षिरिति। बाह्वादिषु शिरश्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तविधिः। छन्दसि चेति। अतद्धितेप्यजादौ यथा स्यादिति वचनम्। यद्येवमजादौ छन्दसि शिरश्शब्दप्रयोगो न प्राप्नोति शीर्षादेशेन बाधात्। सति दर्शने सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्तइति दोषाभावः। येचि तद्धित इति। यकारादावजादौ च तद्धिते शीर्षन् भवति। तत्रेञि प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च ष्यङादेशः करिष्यतइत्यर्थः ॥ ६१ ॥

पद्दन्नो ॥ सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्तइति पादादयोपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते। दोषणी याचतइति। औटि दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः। यत्तस्नुद्रेष्विति। यत्तसौ प्रत्ययौ

न पृथिव्या अधिसानुषु । अधिसानुष्विति प्राप्ते । नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु * । यत्तस्क्षुद्रेषु परतो नासिकाया नसभावो वक्तव्यः । यत्, नस्यम् । तस्, नस्तः । क्षुद्रे, नःक्षुद्रः । अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नासिक्यो वर्णो नासिक्यं नगरम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति! परिमुखादिषु पाठः करिष्यते । नासिक्यं नगरमिति । संकाशादिषु पाठः करिष्यते ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । षोडन् । षण्ढः । षडिकः । अथादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पेष्टा । पेष्टुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सत्वम् । सत्वे कृते इण् उत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यति । इदं तर्हि लषिता । लषितुम् । इदं चाप्युदाहरणम् । पेष्टा । पेष्टुम् । ननु चोक्तमस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृते इण उत्तरस्य आदेशसकारस्येति षत्वं भविष्यतीति । नैवं शक्यम् । इह हि पेक्ष्यतीति षत्वस्यासिद्धत्वात् षढोः कः सीति कत्वं न स्यात् । सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधः * । सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्धातुः, षोढीयति । षण्ढीयति । ष्ठिवु, ष्ठीवति । ष्वष्क, ष्वष्कते । सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः । उपदेशइति वर्तते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः । यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन । कस्मान्न भवति । षोडन् षण्ढः षडिक इति । उपदेशइति वर्तते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां

क्षुद्रशब्द उत्तरपदम् । नस्यमिति । नासिकायां भवा नासिकायै हितमिति वा शरीरावयवाद्यत् । नस्त इति । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । न क्षुद्र इति । नासिकया क्षुद्रइति सुप्सुपेति समासः । अवर्णनगरयोरिति । यतएतद्विशेषणम् । परिमुखादिषु पाठ इति तत्र ञ्ये कृते सिद्धं नासिक्यमिति । ननु तित्स्वरितमिति यति स्वरितत्वं भवति । ण्यञ्योस्त्वाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः । राजन्यसांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामाद्विर्वान्तो वेति प्रतिपदं स्वरविधानादाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेण भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः । यत्प्रत्यये च सत्यनासिक्यमित्यत्र ययतोश्चातदर्थइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण त्वाद्युदात्तत्वमिष्यतइति प्रत्याख्यानमेव युक्तम् ॥ ६३ ॥

धात्वादेः ॥ उपदेशग्रहणानुवृत्त्या प्रातिपदिकानां सत्वं न भविष्यतीति मत्वाह धातुग्रहणं किमर्थमिति । इतरः पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह षोडन्निति । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । वयसि दन्तस्य दत्रिति दत्रादेशः । षष उत्वं दतृदशधास्तुत्तरपदादेः ष्टुत्वं चेति उत्वष्टुत्वे । षण्ढशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । षडिक इति । अनुकम्पितः षडङ्गुलिरिति बह्वचो मनुष्यनाम्नः ष्ठज्वेति ठच् । ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपः । ठस्येक इतीकादेशः । यस्येति चेत्यकारलोपः । लषितेति । षकारोपदेशस्तु प्रतिलषतीत्यादौ शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थः स्यात् । षोडीयतीति । षोडन्तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे

नोपदेशः। ष्ठिवेरपि द्वितीयो वर्णष्ठकारः। यदि ठकारः। तेष्ठीयतइति न सिध्यति। एवं तर्हि थकारः। यदि थकारः। टुष्ठ्यूषति। तेष्ठीव्यतइति न सिध्यति। एवं तर्हि द्वाविमौ ष्ठिवू। एकस्य द्वितीयो वर्णष्ठकारः। अपरस्य थकारः। यस्य थकारस्तस्य सत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि द्वाविमौ द्विषकारकौ ष्ठिवुष्वष्कती। किं कृतं भवति। पूर्वस्य सत्वे कृते परेण सन्निपाते ष्टुत्वं भविष्यति। नैवं शक्यमिह हि श्वलिट् ष्ठीवति। मधुलिट् ष्वष्कते। ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् ङ्णोः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत। एवं तर्हि यकारादी ष्ठिवुष्वष्कती। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः। अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य स आदेशः क्रियते। न सकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। कथम्। अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निवर्तयति। आदेशप्रत्यययोरिति। इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनः षोपदेशा धातवः पठितव्याः। अथ कोत्र भवतः पुरुषकारः। यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथम्। अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः। स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपश्च। सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसृवर्जम्॥

णो नः॥ ६९॥ अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य नकार आदेशः क्रियते। न नकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येति। इतरथा हि येषां तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः। कोत्र भवतः पुरुषकारो यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथं, सर्वे णादयो णोपदेशाः। नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम्॥

पचाद्याचि कृते षोडमिच्छति आत्मने इति क्यच्। क्यचि चेतीत्वम्। उद्देश इति। लक्षणेन प्रतिपादनं सुब्धातूनां न तु साक्षादुच्चारणमित्यर्थः। द्वितीयवर्णष्ठकार इति। तत्र षस्य सत्वे कृते ष्टुत्वं क्रियते। लुप्तनिर्दिष्ट इति। लोपो व्योर्वलीति लक्षणेन लुप्तः। तत उपदेशे धात्वादित्वाभावात्सत्वाभावः। तत्र यदा ष्ठिवुर्द्वितीयो वर्णस्थकारस्तदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति कृतष्टुत्वस्यापि द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति शरो लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वात् ष्टुत्वनिवृत्तौ तेष्ठीव्यतइति भवति। के पुनरिति। पाठभ्रंशसंभवात्प्रश्नः। अज्दन्त्यपरा इति। दन्त्यग्रहणेन वकारो गृह्यते इत्याशङ्का स्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दिष्टाः॥ ६४॥

लोपो व्योर्वलि ॥६६॥ व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानम् *। व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वलीत्युच्यते। न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चायं क्विबेव वलादिः। क्विब्लोपे वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां यलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् क्विब्लोपः नित्यत्वाच्च। नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः। कृतेपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विब्लोपः। क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानि चिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। अथ वैवं वक्ष्यामि। लोपो व्योर्वलि। ततो वेः व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति। ततो ऽपृक्तस्य। अपृक्तस्य च लोपो भवति वेरित्येव। वलोपाप्रसिद्धिरूठ्भाववचनात्* वलोपस्याप्रसिद्धिः। आस्रे-

---

लोपो व्योः॥ कण्डूयतेरप्रत्ययइति। ननु च कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र नैतेभ्यः क्विप् दृश्यतइत्युक्तं तत्कथमप्रत्ययः। एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विप् क्रियते। द्विविधा हि कण्ड्वादयः। तत्र धातुभ्यो यग्विधानात् प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव। तत्र क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात् क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपे च वलः परस्याभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। न चात्र वलादिमिति। यद्यपि विशेष्यासंनिधानात्तदादिविधेरभावस्तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम्। संभवति हि क्नूतमित्यादौ वलादिप्रत्ययः। ननु चायमिति। अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति। उच्यते। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव कण्डूशब्दस्य धातुत्वाभावादुवङो ऽप्रसङ्गः। तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति। यणादेशस्तर्ह्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति। भवतु तस्य क्विबाश्रय ऊठ् करिष्यते। ऊठि च कर्त्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः। आदिष्टादचः पूर्वत्वाद्वकारस्य। अत एव कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावूठउवङि कर्त्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदोवङ् भवति कण्ड्वौ कण्डुव इति। परत्वादिति। न चाकृते ऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः तत्राल्लोपादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोपक्विब्लोपयोर्विप्रतिषेधाभावः। एवं तर्ह्यार्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात् पूर्वमतो लोपः पश्चात् क्विबिति भवति विप्रतिषेधः। यदि वेति। यथा ऽतृणेडित्यत्रेमागमः। ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते तद्भवतु प्रत्ययलक्षणेन यथेमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तमाह अथ वेति। वेरपृक्तस्येत्ययं योगो विभज्यते। वेरित्येको योगस्तत्र व्योरिति वर्तते। वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं तस्यैव व्योरिति विशेषणम्। तेन वकारयकारान्तस्य विप्र-

माणं जीरदानुरिति। किं कारणम्। ऊठ्भाववचनात्। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् प्राप्नोति । अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु * । व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । वृश्चनः व्रीहयः व्रण इति । उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् * । उपदेशसामर्थ्याद् व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति । उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेण सामर्थ्यम् * । उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् । संप्रसारणहलादिःशेषेण वकारस्य श्रवणं यथा स्यात् । वृक्णः वृक्णवान् वृश्चति विव्रश्चिषतीति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गाः संप्रसारणहलादिःशेषाः, अन्तरङ्गो लोपः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अनारम्भो वा * । अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः । कथमस्रेमाणं जीरदानुरिति । अस्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात् * । अस्रेमाणं जीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम् । यथा संस्फानो गयस्फानः । तद्यथा । संस्फायनः । संस्फानः गयस्फायनः । गयस्फान इति ॥

वेरपृक्तस्य ॥६७॥ दर्विजागृव्योः प्रतिषेधः * । दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दर्विः । जागृविः । किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति । यदापृक्तस्येत्युच्यते । भवति वै किं चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्त्तव्यम् । दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः । वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात्* । वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः, लोपः कस्मान्न भवति। अनुनासिकपरत्वात्। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम्। न

त्ययान्तस्यालोन्तस्य लोपो भवति। प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम् । जीरदानुरिति । ननु नात्रोठ् प्राप्नोति । एवं तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षिप्तम् । वलोपावकाशप्रदर्शनेन चास्रेमाणमित्यत्र वलोपासिद्धिः प्रदर्श्यते । अन्तरङ्गो लोप इति ततश्चाकृतयोरेव संप्रसारणहलादिःशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति । अनारम्भो वेति । वाग्रहणात्समाधानं वास्रेमाणमित्यत्राश्रयणीयम् । छान्दसत्वादूठ् न भवतीत्युक्तं भवति। वलोपश्चात्र प्रत्याख्यायते न यलोपः। गौधेरः पचेरन्नित्यादौ तस्योपयोगात् ॥ ६६ ॥

वेरपृक्तस्य ॥ भवति वै किं चिदिति । यत्सूत्रे क्रियते वस्तु तदाचार्याश्चोदयन्ति । तदर्थस्यान्यथासिद्धत्वप्रतिपादनाय तत्र भवति वै किंचिदित्येकं वाक्यम् । किं तदित्याहाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीति । अथ वा चोदनाक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवतीत्येकमेव वाक्यम् । अप्रतिषेध इति । अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः । अनुनासिकपरत्वादिति । परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची । यस्य विशब्दस्य परे इकारोऽनुनासिको ऽत एवेत्संज्ञकः स एवानुकृतो लोपविधानाय न त्वनुनासिकपर इत्यर्थः ।

चात्रानुनासिकपरो विशब्दः। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते । घृतस्पृक् दलस्पृक् अत्र न प्राप्नोति । न ह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकपरं पश्यामः। अनुनासिकपरत्वादिति । नैवं विज्ञायेत अनुनासिकः परो यस्मात्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि । अनुनासिकः परो ऽस्मिन् सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति। एवमपि प्रियदार्वि अत्रापि प्राप्नोति । आसिद्धोत्रानुनासिकः । एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधः * । धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इविदिविधिवि । धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वन्तोऽर्थवान् । वस्य चानुनासिकत्वात्सिद्धम् * । अथ वा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिकाः निरनुनासिकाश्च ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत । किं कृतं भवति । द्विहल्पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावो यथा पचन्निति * । हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः । राजा तक्षा । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति । यथा पचन्निति । तद्यथा । पचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति । नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपऽइति । यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पचन् । यजन् ।

इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति । यदीति । किन्नो नकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेव न प्राप्नोति किन्नो नकारस्य लुप्तत्वात् । नैवं विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विमन्य इत्यादौ स्यादिष्टं च विषये न स्यात् । प्रियदर्वीति । अत्राणोप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनुनासिकः । प्रिया दर्विर्यस्य तत्प्रियदर्वि । आसिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् । अर्थवत इति । क्विबादयः कर्तरि कृदिति प्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवन्तः । वस्येति । अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेगिति ॥ ६७ ॥

हल्ङ्याभ्यो ॥ द्विहल्पृक्तग्रहणमिति ङ्यापोदीर्घात्सोरित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । राजेति । नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति । किं तर्हि सकारान्तरम् । यदा तु स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचीति । अयाचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति । कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाभावात् सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः । पचन्निति । ननु चात्र नकारलोप एव न प्राप्नोति । सुलोपस्यासिद्धत्वात् । नैष दोषः । पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते। ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्भवत्येव तलोपः तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः । आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्तः उपात्तः।

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति । कश्च तुल्यजातीयः । यः संबुद्धावनन्तरः । वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् * । वस्वादिषु दत्वं च न सिध्यति । उखास्रत् । पर्णध्वत् । किं कारणम् । संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयानिति । यथा काष्ठतडिति । तद्यथा । कूटतट् काष्ठतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान् भवति । ननु च दत्वे कृते न भविष्यति । असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति । तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते । वस्वादिषु दत्वं सिद्धमिसेव । एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । अथ सावपि पदं भवति । राजा तक्षा । नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति । सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति । रात्तलोपो नियमवचनात् * । रात्तस्य लोपो वक्तव्यः । अबिभर्भवान् । अजागर्भवान् । किं पुनः कारणं न सिध्याति । नियमवचनात् । रात्सस्येत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति । नैष दोषः । रात्सस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते । यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः कीरिति प्राप्नोति । कीर्त् इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते । रोरुत्वं च* । रोरुत्वं च वक्तव्यम् । अभिनोत्र । अच्छिनोत्र । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः अतीत्युत्वं न प्राप्नोति । न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धः । तद्यथा । हरिवो मेदिनमिति । तद्यथा । हरिवो मेदिनं त्वा इत्यत्र संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति । स एव तर्हि दोषः उभयतस्पाशेति । तस्मादशक्यो हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते । द्विहल्पृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

यः संबुद्धावनन्तर इति । पचन्नित्यत्र नकारस्तकारेण व्यवहितः । उखास्रदिति । उखास्रस् स इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद् बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति । परोपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे कर्तव्ये नासिद्धो भवति । संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात् संयोगान्तलोपाभावः । ततो विभक्तिसकारः स्रसेतरवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति । काष्ठतड् इति । काष्ठं तक्षतीति क्विप् । संयोगादिलोपे कृते शस्य जश्त्वं णकारः । दत्वे कृते इति । सावपि पदमिति दत्वभावः । उभयतस्पाशेति । स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भ्वादिकस्य, स्पशी ग्रहणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत् । रात्सस्येति । रेफात्परस्य दकारस्येत्यर्थः । तकारोपीति । रात्सस्येति द्वितकारको निर्देशः । यथालक्षणमिति । लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तेरलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति । अभिनोत्रेति । भिदेर्लङि सिपि श्नमि संयोगान्तलोपः । स च परत्वादुत्वस्य तत्र सिद्ध इति दर्शयति स्तवम । उत्वे तु संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्व्यवधानाद्रुत्वं न प्राप्नोति । उत्वे सिद्ध इति । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥ संबुद्धिलोपे इतरादिभ्यः प्रतिषेधः * । संबुद्धिलोपे इतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे कतरत् । हे कतमत् । किमुच्यते इतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति । यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते । अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् । निवृत्तो ऽपृक्ताधिकारः । किं इतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतो ऽपृक्ताधिकारो निवर्तते । नेत्याह । तच्चामर्थम् * । स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः । किमर्थम् । अमर्थम् । अमो लोपो यथा स्यात् । हे कुण्ड हे पीठ । निवृत्तेपि वै अपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि लोपः सर्वापहारी । मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे सिद्धं स्यात् हे कुण्ड हे पीठेति । यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपे च सति मकारे ऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वे हे कुण्डां हे पीठामित्येतद्रूपं प्रसज्येत । एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः । तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नैष दोषः । एङ्ह्रस्वादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते हे कुण्डा हे पीठा इत्येतद्रूपं प्रसज्येत । अमिपूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति । अमीत्युच्यते । न चात्रामं पश्यामः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । अथ वेदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेकादेशः । एवमप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । नोभयत आश्रयः करिष्यते । कथम् । नैवं विज्ञायते । ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवति । कथं तर्हि । ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति । स चेत्संबुद्धेरिति । इतरादि-

---

एङ् ॥ हे कतरदिति । कतरस् इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति अद्भावश्च । शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपोऽनित्यः । अद्भावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः। उभयोरनित्ययोः परत्वादद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् संबुद्धिलोपप्रसङ्गः । अकारलोप इति । अकारलोपस्य परनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावः । एवमपीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः । न चात्राममिति । मकारस्य लुप्तत्वात् । अथ वेति । सत्यामेव हल्ग्रहणानुवृत्तावयं विचारः । व्यपवर्गाभावादिति । ह्रस्वात्संबुद्धेरित्युच्यमाने कृते चैकादेशे नास्ति ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यमित्यर्थः ।

भ्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति । एवमपि दूलोपः साधीयः प्राप्नोति । डुक्करणाद्वा * । अथ वा डुक्डतरादीनामिति वक्ष्यामि । डित्करणाद्वा * । अथ वा डिदच्छब्दः करिष्यते । स तर्हि डकारः कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्डुतरादिभ्य इति । एवमपि लोपः प्राप्नोति । विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणम् । यस्माद्धस्वात्संबुद्धिर्विहितेति । अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक् * । अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन । अपृक्तलोपस्यावकाशः, गोमान् । यवमान् । लुकोऽवकाशः, त्रपु । जतु । इहोभयं प्राप्नोति । तद्ब्राह्मणकुलम् । यद्ब्राह्मणकुलम् । संबुद्धिलोपस्यावकाशः, अग्ने वायो । लुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । हे त्रपु । हे जतु । लुग्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथानडुह्यत इति * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते । लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो यथानडुह्यतइति । तद्यथा । अनड्वानिवाचराति अनुडुह्यतइत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम् । कथमग्ने श्रीते वाजिना त्रीषधस्था । ताता पिण्डानामिति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । न

ह्रस्वादुत्तरस्येति । पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ह्रस्वान्तमेतद्भवति । संबुद्ध्याक्षिप्तं हि प्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेन विशेष्यतइति तदन्तविधिः । उक्त वेति । वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षो वाशब्दः । अनुनासिकोपधत्वादिति । आदेशस्याकोरनुनासिक इत्संज्ञको लुप्त इति दकारोवशिष्यते स च भेदाभावात्संबुद्ध्यवयवो न भवतीति न लुप्यतइति भावः । साधीय इति । व्यपदेशिवद्भावाद्यथा हे वृक्षेत्यादाविति भावः । डुक्करणाद्वेति । डुकि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् क्रियते । एवमपीति । अकाराद् ह्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येति भावः॥विहितविशेषणमिति प्रतिपादनत्वात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः । ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद् यस्माद् ह्रस्वात्संबुद्धिर्विहिता तस्मादेव परस्य हलो लोप इत्यर्थोवतिष्ठते । तेन कतरादित्यत्र टिलोपे कृते प्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्दकारलोपाभावः । हे त्रप्विति । लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्संबुद्धिगुणाभावः । इकोचि विभक्ताविस्यत्र त्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । इह किं चित् त्रपो इति ततो गुणेन भाव्यम् । न वक्तव्य इति । न व्याख्यातव्यः । कस्मादित्याह न चेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुग् बलवानित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धां नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः । अनडुह्यत इति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः ॥ ६९ ॥

सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति । छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । मधोर्गृह्णाति मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमर्थम् । तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् । भवेत्सिद्धम् । अग्ने त्रीते वाजीना त्रीषधस्था । इदं तु न सिध्यति । तातापिण्डानामिति । इदमपि सिद्धम् । कथम् । साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति । एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । जसादिषु छन्दो वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च * । तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । आराशस्त्रिच्छत्रम् । धानाशष्कुलिच्छत्रम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । द्विगुस्वरः । पञ्चारत्निच्छत्रम् । दशारत्निच्छत्रम् । तुकि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः । सेनानिपुत्रः । ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति । ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः * । ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिर्भवति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वादेव । अथ वा परादिः करिष्यते । परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गः * । परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गो भवति । अपच्छायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । विलोपवचनं च * । वेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्निचित् । सोमसुत् । अपृक्तस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अपृक्तग्रहणं न करिष्यते । यदि न क्रियते । दर्विः जागृविरत्रापि प्राप्नोति । अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम् । शुद्धपरश्चात्र विशब्दः । एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । इट्प्रतिषेधश्च * । इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः । परीतत् । सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते । अभक्ते स्वरः * । यद्य-

---

शेश्छं ॥ नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः । तातापिण्डानामिति । त इ इति स्थिते नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद् गुणः प्राप्नोति । साप्तमिक इति । सुपां सुलुगिताकारस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते । जसि गुण इति । अग्ने त्रीत इत्यत्रेति भावः ॥ ७० ॥

ह्रस्वस्य ॥ पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायात्र विचारः । ग्रामणिपुत्र इति । अत्र तुगन्तरङ्गो ह्रस्वो बहिरङ्गः पूर्वत्र तुग् बहिरङ्गः स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ । परीतदिति । तनोतेः क्विपि कौ च गमादीनामित्यनुनासिकलोपः । तत्र तुट परादौ क्रियमाण इट्प्रसङ्गः नहिवृतीति दीर्घः ॥ ७१ ॥

भक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति । दधिच्छादयति मधुच्छादयति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति । ननु च तुगेवातिङ् । न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः । नञ्युक्ते इव युक्ते वा ऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् । पदम् ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम् । कथम् । अधिकरणं नाम त्रिःप्रकारम् । व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य च शब्देन को ऽन्यो ऽभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि अचि उपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः । आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः * । आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते । आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः। माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । इह मा भूत् । आछायामानयति । प्रमाछन्दः ॥

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ ७५ ॥ ७६ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्द-

---

संहितायाम् ॥ परो यः सन्निकर्षो वर्णानां वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता ह्रादविरामो वा । ह्रादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते । तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्चार्यते तदा संहिता । सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया । ततश्चाग्निचिदित्यादाविकाराकारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः । त्रिप्रकारमिति । आद्यास्त्रयो भेदास्तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुः । व्यापकमिति । यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति । औपश्लेषिकमिति । यथा कटे तिष्ठति । मथुरायां वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः । वैषयिकमिति । यथा खे शकुनयः । गुरौ वसतीति । अन्यदत उपश्लेषादिति । ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् । कथमिह संबन्धान्तराभावः । उच्यते । यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वापर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्ये आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम् । तत्रेको यणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते । न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम् । व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात् । उपश्लेषनिमित्तकार्याप्रसङ्गात् । संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञापि प्रयोजनाभावात् प्रत्याख्यातैव ॥ ७२ ॥

आङ् ॥ आङ्माङोरिति । कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेनेषदर्थस्याप्याङो ग्रहणम् । ईषच्छाया आछायेति । वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति । आच्छाया आछायेति ॥ ७४ ॥

सि * । दीर्घात्पदान्ताद्वेसत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्यच्छत्रम् । न छायां कुरवोपरां नच्छायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति । जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य ॥ असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति । यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ॥ यश्चापदान्तो हल् अचश्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति । पचतीति । एवं तर्हि दीर्घस्य यण् । दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि । तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । भवेत्सिद्धम् । कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । इदं तु न सिद्ध्यति दध्यत्र मध्वत्रेति । ह्रस्व इति प्रकृतम् ॥ ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वस्य पितीति । यदि तदनुवर्तते दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति । संबन्धवृत्त्या ॥ संबन्धमनुवर्तिष्यते । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् संहितायाम् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् छे च । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् आङ्माङोश्च । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घात्पदान्ताद्वा । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इको यणचि । ह्रस्वस्येति वर्तते । पिति कृति तुगिति निवृत्तम् । इह तर्हि प्राप्नोति । चयनं चायको लवनं लावकः । अयादयो ऽत्र बाधका भविष्यन्ति । इह तर्हि प्राप्नो-

---

इको यण् ॥ इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । जश्त्वमत्रेति । परत्वादिति भावः । उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या गुणो नित्यत्वं जश्त्वस्य तु कृते यण्यप्राप्त्या । जश्त्वमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र निष्प्रतिद्वन्द्विनं प्राप्तं पश्य । यश्चेति । पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्तहलोच यण् स्यादेवेत्यर्थः । अचीत्येषेति । अकृतार्था सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पने कृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिकेति भावः । पूर्वत्र तु छे इति सप्तम्याश्छे चेत्यत्र कृतार्थाया अपि दीर्घादिति पञ्चम्याः शाच्छासाह्वेत्यादेर्ज्ञापकात् षष्ठी न प्रकल्पिता । ह्रस्वादपीति । छे चेत्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वोऽवकाशः इच्छति गच्छतीति । संबन्धमिति । यद्येवं छे चेत्यत्रापि दोषः । पितिकृतीति संबद्धस्य ह्रस्वस्य छेन सबन्धाभावप्रसङ्गात् । नैष दोषः । छे चेति समुच्चयस्य चशब्देन द्योतनाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग् भवति । तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानात् प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वान्नार्थ इग्ग्रहणेन हल्व्यावृत्त्यर्थेन । चयनमिति । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तिलक्षणेन प्रवर्तितव्यामित्येचोपि यणादेशोयादयश्च पर्यायेण प्रवर्तेरन् । आयादयोत्रेति । द्रव्येपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः सं-

ति । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । खट्वैलका । मालैलका । गुणवृद्धिबाधयम् । गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इकः अचि यणेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति शाकल्यम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । यणादेशः प्लुतपूर्वस्य * । यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम् । अग्ना३ इ इन्द्रम् । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३ उ उदकम् । पटा३वुदकम् । अग्ना३ इ आशा । अग्ना३याशा । पटा३ उ आशा । पटा३वाशा । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः प्लुतविकाराविमौ । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । दीर्घशाकल्प्रतिषेधार्थम् । दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः । तयोर्य्वावचि संहितायामिति । तदेव दीर्घशाकल्प्रतिषेधार्थं भविष्यति । तत्र वक्तव्यं भवति । ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति । अवश्यमिदं वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो३इ इन्द्र । भोयिन्द्र । भो३ इ इह । भो३यिहेति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तत्र वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येष स्वरः प्रसज्येत । तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति । यदि

दिग्धासंदिग्धाश्रयोस्त्येव । न वक्तव्य इति । इग्ग्रहणमन्तरेणापि इको यणि सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकल्यणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते । तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एवान्यत्र तूभयम् । अग्ना३यि इन्द्रमिति । अग्ने इन्द्र इति स्थिते एचोऽप्रगृह्यस्येति पूर्वस्यार्द्धस्य मात्राया आकार आदेशः । स च प्लुतः । उत्तरस्य त्वर्द्धस्य मात्राया इदुतावुदात्तत्वमाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति । प्लुतविकाराविति । प्लुतसहितौ विकारावित्यर्थः । यद्यपि स्वतोसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि प्लुतसिद्ध्या तयोः सिद्धत्वं प्रतिपादयितुं प्लुतासिद्ध्या तयोरसिद्धत्वमुच्यते । वार्तिकारम्भे तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम् । स्वरसन्धिष्विति । सन्धिः संहिता तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः । यदयमिति । ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये प्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम् । नैष दोषः । अनेककल्पनासंभवेऽपीष्टसिद्ध्यर्थमियमेव कल्पनाश्रीयते । स्वरसन्धिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति । दीर्घेति । अग्नायिन्द्रमित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति । अग्नायाशेत्यादौ त्विकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः । भो३यिन्द्रमिति । भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छान्दसः प्लुतः । इकारो निपातः तस्य निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावे

तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो३ इन्द्र । भो३ यिहेति । छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यर्त्तिह न छान्दसम् । भो३यिन्द्र । भो३यिहेति साम गायति । एषोऽपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते । जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः । दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ १ ॥ निसे च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार । सामर्थ्ययोगान्नहि किं चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः * । वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः । वान्तग्रहणं न करिष्यते । एचो यि प्रत्ययेऽवादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् । यदि वान्तग्रहणं न क्रियते । चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापम् । जेयो वृषल इति । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति । अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । गोर्यूतौ छन्दसि * । गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । गोयूतिमित्येवान्यत्र । अध्वपरिमाणे च * । अध्वपरिमाणे च

प्राप्ते यण्विधानम् । अनेन हीति । स्वरे कर्तव्येऽस्य यणः सिद्धत्वात्तयोरुवर्ावित्यनेन तु यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः । दृष्टानुविधिरिति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्तइति प्रकृतिभावः सवर्णदीर्घत्वाभावे यण् भविष्यतीत्यर्थः । एषोपीति । छान्दसस्येदमनुकरणम् । साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । गीतिरहितस्वरूपमात्रमनुक्रियते इति । अनुकरणे गीत्यभावः । सामर्थ्ययोगादिति । शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनान्न किञ्चित्पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थ. ॥ ७७ ॥

वान्तो यि ॥ वान्तादेश इति । पूर्वत्र स्थानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात । इह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभावः । उभयतो नियम इति । योगविभागाश्रयणादिति भावः । रायिश्छान्दस इति । एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दोऽसाधुरिति लक्ष्यते । अथ वा क्यच् पर एव रायिः छान्दस इति व्याख्यायते ॥ ७८ ॥

गोयूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गव्यूतिमध्वानं गतः । गोयूतिमित्येवान्यत्र ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति । मैवं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति । किं च स्यात् । अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पास इति ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । स एव क्रीणात्यर्थः । इह मा भूत् । क्रेयं नो धान्यं क्रेतव्यमित्यर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति ॥

भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥ भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानम् * । भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । हृदय्या आपः । अव् शरस्य च * । अवादेशो भवतीति वक्तव्यम् । शरस्य च हृदस्य च वान्तो वादेशो वक्तव्यः । हृदव्या आपः । शरव्या वै तेजनम् । शरव्यस्य पशूमभिधातुं कः स्यात् । शरुवृत्ताद्वा सिद्धम् * । शरुवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । ऋजन्ती शरुरित्यपि दृश्यते । ऋञ्जती शरुरित्यपि शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते । शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ एकवचनं किमर्थम् । एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् * । एकवचनं क्रियते । एकश्चादेशो यथा स्यात् पृथगादेशो मा भूदिति । न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः * ।

क्रय्यः ॥ तदित्यनेनेति । प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः । प्रत्ययार्थपरामर्शेऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम् । तथा हि । यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव स्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्तत इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन । अथ सोऽर्थो यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति स एवेति । प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः तस्मै क्रयाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते क्रय्यमिति । मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति । आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । किं तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्तत इति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यद् द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

भय्य ॥ हृदय्या इति । हृदे भवाः । भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः । अकारस्यावादेशः । शरव्यस्येति । शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्यावादेशः । शरुवृत्तादिति । शरुशब्दः शॄस्वृस्निहीत्यौणादिकस्तस्माद्यति कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तो यि प्रत्यय इति वान्तादेशः सिद्धः । शरव्य इति ॥ ८३ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न वा एतत्प्रयोजनम् । किं कारणम् । द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति । तद्यथा । द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अनयोः पूलयोः कटं कुरु । अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति न चोच्यते एकमिति । एकं चासौ करोति । किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तच्चैकवाक्यभावात् * । एकवाक्यभावाद् द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्यभावाद् । व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति । यत्तावदुच्यते एकवाक्यभावादिति । तन्न । अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अर्थो वास्यैकेन भवति प्रकरणं वा तत्र भवति । इदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थाद्वा प्रकरणाद्वा । व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः । रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः । उभौ साभ्यासस्येति । कथं यदुक्तं व्याकरणेपि हि अन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरास्रिव्यविमवामुपधायाश्च, भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति । इह तावज्ज्वरत्वरास्रिव्यविमवामुपधायश्चेति स्तां द्वावूठौ नास्ति दोषः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । इह भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति । वक्ष्यति ह्येतत् । भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम्विधीयतइति यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद्वेति तन्न । किं कारणम् । एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्यभावात् । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु । अनयोः पूलयोः कटं कुरु । अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति । एकमेवासौ करिष्यति । कथं यदुक्तं व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द उभौ साभ्यासस्येति । इह तावद् रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये । कथम् । योगविभागः करिष्यते । रदाभ्यां निष्ठा तो नः ।

एकः पूर्वपरयोः ॥ एकवचनमिति । आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्र उपादानात् संख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दोपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावाद् गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः । पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति । आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात् स्थानिभेदाद् द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं कृतम् । नवेति । कर्मचोदना कर्मणः कारकस्य क्रियमाणत्वेन या चोदना तस्यामित्यर्थः । एकवाक्यभावादिति । यत्रोपात्तकारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यर्थ इत्यर्थः । आगमो

ततः पूर्वस्य च द इति । इहापि उभौ साभ्यासस्येति । उभौग्रहणसामर्थ्याद् द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययो यथा लोके *। तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः प्राप्नोति । यथा लोके । तद्यथा । लोके वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । तथा त्रिर्हृदयङ्गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । एवमिहापि खट्वेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् । सिद्धं तु धर्मोपदेशने ऽनवयवविज्ञानाद् यथा लौकिकवैदिकेषु *। सिद्धमेतत् । कथम् । धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्। धर्मोपदेशने ऽस्मिच्छास्त्रे ऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति । ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं न पीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । एकं च ब्राह्मणमहत्वैकां च सुरामपीत्वा ऽन्यत्र कामचारः स्यात् । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति । पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् । तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते । यदि चात्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत । उभयथेह लोके दृश्यते । अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययो ऽनवयवेनापि।कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते।लभ्यमित्याह।कथम् ।

रमिति । तेन नाम्नौ द्वयोः स्थाने विधीयते इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः । उभौग्रहणसामर्थ्यादिति । प्राणिणिषतीत्यादौ अनितेरित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्यनावत्तैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमित्युभौग्रहणमादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारो भवत इति । तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आद्गुण इत्यादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात् । यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः। तत्रावयव इति । व्यक्तिसमुदायापेक्षया एका व्यक्तिरवयवस्तत्रैव शास्त्रीयं कार्यं प्राप्नोति । तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्न तु सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः । सिद्धं त्विति । साधुभिर्भाषितव्यमिति धर्मनियमोऽनेन क्रियते इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते न तु कस्यांचिदेव शब्दव्यक्तावित्यर्थः। अवयवेनेति । साकल्येनेत्यर्थः । तथा पूर्ववया इति । न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः । अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः।

इह तावद् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । यथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति उपनयनं संस्कारार्थं सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा त्रिर्हृदयङ्गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम् । सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवत्यतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति । ब्राह्मणवधे सुरापाने महादोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः । प्रत्युत्थाने च गुणः । कथम् । ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयाति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यतइति ॥ स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तोऽतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । इज्यायाः किं चित्प्रयोजनमुक्तम् । किम् । स्वर्गे लोके अप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते । तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति । अतोऽत्राप्यनवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम् । किम् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति । किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते । न वै कामानां तृप्तिरस्ति । अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् । पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् * । पूर्वपरग्रहणं क्रियते । परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत् । आद् गुण इति । कथं च प्राप्नोति । पञ्चमी निर्दिष्टाद्धि परस्य * । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्यादेशः प्राप्नोति । तद्यथा । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति । षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु * । षष्ठीनिर्देशार्थं तु पूर्वपरग्रहणं क्रियते । षष्ठी

सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमादिष्वधिकारात् । यज्ञमुखमिति । यज्ञद्वारं यज्ञोपायमित्यर्थः । ब्राह्मणवध इति । एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते । ऊर्ध्वं प्राणा इति । अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः । वसन्त इति । अङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति । काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुष्ठीयन्ते । यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति । नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदावश्यानुष्ठेयानि नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः । अथ पूर्वेति । आद्गुण इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । अचीत्यादिका सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः । पूर्वपरग्रहणमिति । परस्यैवादेशो मा भूत् पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः । षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति । निर्देशो निर्दिष्टम् । तुश्च-

निर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य, स्थानेयोगत्वस्य । नैष दोषः । आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । तथाऽचीत्येषा सप्तमी आदिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । न उभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात् * । अन्तादिवद्वचनं क्रियते । आमिश्रस्यादेशवचनात् । आमिश्रस्यायमादेश उच्यते । स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते । नापि परग्रहणेन । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्यते नाप्युदकग्रहणेन । इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः * । तत्र यस्यान्तादिवद्भाव इष्यते तन्निर्देशः कर्तव्यः । अस्यान्तवद्भवति अस्यादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् * । सिद्धमेतत् ।

शब्दार्थे । अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः । यदुक्तमिति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र । सप्तमीपञ्चम्योश्चेति । आनेमुगीदास इत्यादौ । न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत् सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापकार्थत्वमाश्रितम् ॥ ८४ ॥

अन्ता ॥ किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । आमिश्रस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । पूर्वपरसमुदायो ह्येकादेशस्य स्थानी न पूर्वपराविति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते । क्षीरोदके इति । नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावाभावः । यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति खट्वर्श्य इत्यादौ परत्वं भवतीति समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाभावाद् वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाविरोधः । स्थानिवद्भावे तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते । नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते । यथोदाहृतमेरुः पचतु अत्र हीकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणाप्युकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । एकमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन । एवं तर्ह्यनल्विधाविति स्थानिवद्भाव उक्तोऽल्विध्यर्थमिदम् । तथा च क्षीरपेणात्यादावेकाजुत्तरपदेण इति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावाद्भवति । यत्त्विह वार्तिकमन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन । तत्र यस्येति । अन्तादिश-

कथम् । पूर्वपराधिकारात् । पूर्वपरयोरिति वर्तते पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति । अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवति आहो स्वित्परस्यादिवद्भवति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् * । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौकिकोयं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्ये भवतः तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासंभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवत्त्वे प्रयोजनम् । बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्विधाने प्रयोजनम् ।द्वादशान्यिकः । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । बह्वच्पूर्वपदात् ठञ्भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्र कृतेप्येकादेशे बह्वच्पूर्वपदं भवति । त्रयोदशान्यिकः । प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ । प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम् । मधु पिबति । शिदशितोरेकादेशः शितोन्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । शीतीति पिबादेशः । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति पिबति । वैभक्तस्य णत्वे । वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । क्षीरपेण सुरापेण । उत्तरपदविभक्त्योरेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । एकाजुत्तरपदे णो भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । क्षीरपाणां सुरापाणाम् । अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम् । अमी अत्र अमो आसते । अमू अत्र अमू आसाते । अदस्विभ-

---

क्त्योरवयवविशेषवाचित्वादवयविमात्राक्षेपेपि अवयविविशेषप्रतिपादनाय तन्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वस्येति । क्व चिदादेशविधानात् प्राग्यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते यथा वृक्ष औ वृक्षावित्यत्र सुपमौकारं परं प्रत्यादिवद्भावादेकादेशस्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । क्वचित्तु कृतएकादेशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते । उभयत इति । यथा एतेर्लिङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानमतीयात् परीयादित्यादौ न भवति । तथा ह्यन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पूर्वं प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । द्वादशान्यिक इति । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने प्रवृत्तान्यस्येति तद्धितार्थः समासः । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बह्वच्पूर्वपदं भवतीति ठञ् सिध्यति । अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देन नाश्रित इत्युभयाश्रयाभावात् प्रतिषेधाभावः । क्व तर्हीति । वचनाद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यतइति मन्यते । यत्रेति । सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् । पिबन्तीति । पा अ अन्ति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति । वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुक्तम् । वैभक्तस्येति । विभ-

क्तयोरेकादेशो ऽदसो ऽन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। अदसोसेर्दादुदोमः। एतईद्बहुवचनइति। क तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। अमीभिः अमूभ्याम्। स्वरितत्वे प्रयोजनम्। कार्या हार्या। तिदतितोरेकादेशस्तितोन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। तित्स्वरितमिति। क तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः। स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेशइति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नित्यएकादेशः। कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। उक्तमेतत्। पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा *। अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्। गुडोदकं मथितोदकम्। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। उदके केवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति। क तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो नास्ति। उदश्विदुदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः, उदश्विदुदकम्। एकादेशस्यावकाशः,

---

क्तौ भवो वैभक्तः। अमी इति। अदसस्त्यदाद्यत्वमतो गुणे इति पररूपे जसः शी आद्गुणः। अदे इति स्थिते ईत्वमत्वम्। अमू इति। अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे। क्व तर्हीति। अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी। आनन्तर्यसंबन्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। अमीभिरिति। पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अत्र न स्यातामीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठ्याश्रीयते। कार्येति। कार्य आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदा तु स्वार्थमभिप्रायेतिक्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात् स्वरितान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ प्रयोजनाभावः। नित्य एकादेशइति। स्वरितत्वं तु कृतएकादेशे ऽनचकत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यम्। आन्तर्यत इति स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात्। लिङ्गविशिष्टेति। तित् स्वरितमित्यत्र तदिति प्रत्ययग्रहणमिति वचनात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदन्तस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषोपस्थानात्। न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते इति ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र प्रतिपादितम्। गुडोदकमिति। उभयाश्रत्वादत्र निषेधो न भवति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतत्प्रयोजननिराकरणायाह पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति।

दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । मथितोदकं गुडोदकम् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः । एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात् । यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेशः । एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति । स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति । गुडोदकं मथितोदकम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् । प्राटिता प्राशिता । कृद्गत्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति । क तर्हि स्यात् । यत्र नैकादेशः । प्रकारकः प्रकरणम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन । कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः, प्रकारकः। प्रकरणम् । एकादेशस्यावकाशः, दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति प्राटिता प्राशिता । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन । स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः । एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् । यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेशः । एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भाविष्यतीति । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति । किं कारणम् । उत्तरपदस्यापरत्वात् । नहीदानीमेकादेशे कृते उत्तरपदं परं भवति । ननु चान्तादिवद्भावेन परम् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् * । उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः, पूर्वत्रैगर्तकः । अपरत्रैगर्तकः । एकादेशस्यावकाशः, दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलयिस्त्वात् * । एकादेशस्तु प्राप्नोति । किं कारणम्। अन्तरङ्गबली-

---

ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात् स्वरो बहिरङ्ग इत्युक्तोयं विप्रतिषेधः । नेदमपूर्वं चोद्यते एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वादिति वक्ष्यमाणत्वान्नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण परिहरिष्यते । स्वरितत्वं तस्य न सिद्ध्यतीति । एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात् । पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति । प्राशितेति । तृच् । तृनि तु तादौ च नितिकृत्यताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । नहीदानीमिति । एकादेशेन व्यवधानात् । न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति एकादेशस्य तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यतीति युक्तं कल्पयितुम् । प्राशनमित्यादौ दोषप्रसङ्गात् । तथाह्यशनशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात् पूर्वम् उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात् तस्मात् पूर्वं स्वरः कर्तव्यः पश्चादेकादेशः । पूर्वत्रैगर्त्तक इति । पूर्वेषु त्रिगर्त्तेषु भव इति तद्धितार्थे समासः । सुसर्वार्द्धात् दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना अवृद्धादपीति वुञ् प्रत्ययः । दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु प्राचां ग्रामनगराणा-

यस्त्वात् । अन्तरङ्गं बलीयो भवति । तत्र को दोषः । तत्र वृद्धिविधानम् * । तत्र वृद्धिर्विधेया । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्य प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ तत्रैको यस्येतिलोपेन ह्रियते ऽपर एकादेशेन । अनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोः तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । आदिवत्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम् * । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायां भवति । अग्नी इति । वायू इति । द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । त्रपुणी इति जतुनी इति । सुप्तिङ्ङाब्विधिषु प्रयोजनम् । सुप्, वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति । सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । सुबन्तं पदमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । वृक्षस्तिष्ठति प्लक्षस्तिष्ठति । सुप् । तिङ्, पचे यजे इति । तिङ्तिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं तिङन्तं पदमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । पचति यजति । आप्, खट्वा । आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् आबन्तात्सोर्लोपो भवतीति क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । कुञ्चा उष्णिहा देवविशा । आङ्ग्रहणे परविधौ प्रयोजनम् । अद्याहते । कदाहते । आङनाङोरेकादेश आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । आहते । आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अद्यैहिष्ट । कदैहिष्ट । आटोऽद्यशब्दस्य चैकादेश आट आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् आटश्च वृद्धिर्भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न ऐक्षिष्ट । कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् । धारयः । पारयः । कृदकृतोरेकादेशः कृद्ग्रहणेन गृह्यते । यथा शक्येत कर्तुम् कृदन्तं प्रातिपदिकमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । कार्यं हार्यम् । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे* । अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । के पुनरभ्यासादयः । अभ्यासोहाम्त्वार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अभ्यासह्रस्वत्वम् । उपेयाय । उपेयाज । ऊहेर्ह्रस्वत्वम् । उपोह्यते

मित्यस्या वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः । एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम् । इदं तूदाहरणं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति । तत्र वृद्धिविधानमिति । एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्गात् । अद्याहत इति । वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि । धारय इति । धारयतीति धारयः । अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः । कर्तरि शप् । उपेयाजेति ।

प्रोद्यते । अम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अम्बात्र । अक्कात्र । कुमारीदम् । किशोरीदम् । आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वाराणसीदम् । अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नोति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एतद्वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं बहिरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वर्णाश्रयविधौ च * । वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खट्वाभिर्जुहाव । अस्या अश्व इति । इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति । नैषदोषः । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यत्र तपकरणे प्रयोजनम् । किम् । कीलालपाभिः शुभं याभिः । जुहाव । आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति । अस्या अश्व इति । एङः पदान्तादिति पूर्वत्वं प्राप्नोति । न वा ताद्रूप्यातिदेशात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अताद्रूप्यातिदेशात् । नहि ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रया एते विधयः । अताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च * । षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । कोसिचत् । सोऽसिचत् । एकादेशे कृते इण इति षत्वं प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अधीत्य प्रेत्य । एकादेशे कृते ह्रस्व-

---

उप इजाय इति स्थिते आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद् ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । प्रोद्यतइति । अण्ग्रहणानुवृत्तिमुभयत आश्रयेणेनान्तादिर्वादित्यनपेक्ष्येदमुक्तम् । अम्बात्रेति । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वत्वे कृते एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात् पुनर्ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । निष्कौशाम्बीदमिति । नपुंसकह्रस्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः । जुहावेति ह्वयतर्लिटि तिपि णलयभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याकारं प्रत्यादिवद्भावाण्णल औत्वप्रसङ्गः । अस्या अश्व इति । इदमश्चतुर्थ्येकवचनम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । सर्वनाम्नः स्याड् ह्रस्वश्चेति स्याट् ह्रस्वश्च । वृद्धिरेकादेशः । हलि लोप इति इद्रूपस्य लोपः एचोयवायाव इत्यैकारस्यायादेशः । लोपः शाकल्यस्येति यलोपः । न वेति । कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम् । विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधया नातिदिश्यन्ते । तुक्यासिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम् । यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाधीत्य प्रेत्येत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥ ८५ ॥

षत्वतु ॥ उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी सामान्येनोत्सृष्टत्वात् नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते । आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः

स्येति तुग्न प्राप्नोति । असिद्धत्वाच्च भवति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात् ॥ । तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः । अधीत्य प्रेत्य । किं कारणम् । उत्सर्गाभावात् । ह्रस्वस्येति उच्यते । न चात्र ह्रस्वं पश्यामः । ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्न । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । नह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति । तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च ॥ । तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः । कोसिचत्सोसिचदित्यत्रासिद्धत्वम् । स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् ॥ । स्थानिवद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । शास्त्रासिद्धत्वात् । नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते । किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति । संप्रसारणङीट्सु सिद्धः ॥ । संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम् । शकहूषु परिवीषु । संप्रसारणा । ङि, वृक्षे छत्रं वृक्षे च्छत्रं प्लक्षे छत्रं प्लक्षे च्छत्रम् । ङि । इट्, अपचेछत्रमपचेच्छत्रम् । अयजे छत्रमयजेच्छत्रम् । संप्रसारणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् ॥ । संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः । किं कारणम् । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते । न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधि । अत्र षत्वं प्राप्नोति । तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम् । यदि षत्वं प्रत्येकादेशभावमसिद्धम् । शकहूषु परिवीष्वत्र षत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

प्रत्यापत्त्यभावात् । असिद्धत्वं चेति । षत्वेऽसिद्धत्वं स्थानिवद्भावे तु स्वाश्रयस्यानिवर्तनात् षत्वप्रसङ्गः । एकादेशशास्त्रमिति । ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति । शकहूष्विति । शकान् ह्वयतीति क्विप् । सम्प्रसारणम् । पूर्वैकादेशः । हल इति दीर्घत्वम् । तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिण उत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात् । वृक्षेछत्रमिति । एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पेन त्विष्यते । पदान्तपदाद्योरिति । ननु तुल्ये वाचनिकत्वे को विशेषो येन संप्रसारणङीट्सु सिद्ध इति प्रत्याख्यायते पदान्तपदाद्योरिति तु क्रियते । उच्यते । लाघवात्पदस्येत्येव वक्तव्यम् । अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते । औषधीस्कृधीति । औषधिशब्दाद् द्वितीयाबहुवचनम् । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ततः पूर्वसवर्णदीर्घो रुत्वविसर्जनीयौ । कःकरत्करतीति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते । इणः ष इत्यधिकारा-

कथं सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधि। नैष दोषः। भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । शकहूषु परिवीषु अत्र षत्वं न प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । किं च तुल्यजातीयम् । यः कुप्वोः । यद्येवं, वेञोऽप्रत्यये परत उरिति प्राप्नोति । उदिति चेष्यते । यथा लक्षणमप्रयुक्ते । अथ वा नैवं विज्ञायते। पूर्वस्य च पदादेः परस्य च पदान्तस्येति । कथं तर्हि । परस्य च पदादेः पूर्वस्य पदान्तस्येति ॥

आद्गुणः ॥ ८७ ॥ गुणग्रहणं किमर्थम् । न आदेको भवतीत्युच्येत । आदेकश्चेद्गुणः केन ॥ आदेकश्चेद्गुदुणः केनेदानीं भविष्यति । खट्वेन्द्रो मालेन्द्रः । खट्वोदकं मालोदकम् । स्थानेन्तरतमो हि सः ॥ स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति । ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः । ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ । ऐदौतौ न भविष्यतः । किं कारणम् । एचि ऐदौतावुच्येते । इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः । ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति । ऋकारो नोभयान्तरः ॥ उभयोर्योन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न च ऋकार उभयोरन्तरतमः । आकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

दिण उत्तरस्य षकारस्तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः। असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वाप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति । भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक् । अत उदित्युकार एकादेशो रपरत्वं रात्सस्येति सलोपो रेफस्य विसर्जनीयः। तत्रैकादेशस्य सिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वार्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति। वेञ इति। वकारस्य संप्रसारणं प्रथमैकवचनं ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् ह्रस्वान्तत्वाभावात्तुग्न प्राप्नोतीति भावः । यथालक्षणमिति । मा भूत्तुगागम इत्यर्थः। अथ वेति। पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। अन्तादिग्रहणं च । तत्र यथासंख्यसंबन्धात् पूर्वस्य पदस्यान्तस्य परस्य पदस्यादेश्चैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते। आकारश्चात्र पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुग् भवत्येवेत्यर्थः। किमर्थं षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम्। एवं तर्हि ज्ञापनार्थम । एतज् ज्ञापयत्यचोरानन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति। तेनाक्षद्यूरित्यत्रोठोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति ॥ ८६ ॥

आद्गुणः ॥ गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणान्नियमादाद्गुण एव भविष्यतीति प्रश्नः। स्थानेन्तरतमो हि स इति। पूर्वपरयोः कण्ठतालव्ययोरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः कण्ठोष्ठ्ययोस्तु कण्ठोष्ठ्य ओकारः। ऐदौतावपीति । ऐकारस्यापि कण्ठतालव्यत्वादौकारस्य कण्ठोष्ठ्यत्वाच्चेति भावः। ऐदौतौ नैचीति। ऐदौतोरनेन सि-

आकारो नर्तिधातौ सः ॥ आकारो न भविष्यति । किं कारणम् । ऋतिधातावाकार उच्यते । तन्नियमार्थं भविष्यति । ऋकारादौ धातावेव नान्यत्रेति । प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति । प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ विषये प्लुत इत्युच्यते । यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन । आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । अथ क्रियमाणेपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरप् इहैव स्यात् यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । असंदेहार्थस्तकारः । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि । यदि मुखसुखार्थस्तकारस्तदा दकारोपि । गुणे ङिशीटामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ङि, वृक्ष इन्द्रः प्लक्ष इन्द्रः । शी, य इन्द्रं त इन्द्रम् । इट्, अपच इन्द्रमयज इन्द्रम् । किं प्रयोजनम् । दीर्घत्वबाधनार्थम् । सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वमन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । आदेकश्चेद् गुणः केन स्थानेन्तरमो हि सः । ऐदौतौ नैचि तावुक्ताद्दकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥ आकारो नर्तिधातौ सः प्लुतश्च विषये स्मृतः । आन्तर्याद् त्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥

द्वयोर्वृद्धिरैचीति नियमार्थं भविष्यति एच्येव वृद्धिर्भवतीति । उभयतो नियमश्च व्याख्यास्यते । वृद्धिरेचीति । नोभयान्तर इति । अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः । प्लुतश्चेति । प्लुतविधाने सति यस्मिन् विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये आष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वादिति पक्षे ऽनुवादप्रसङ्गात् प्लुतो न भविष्यति इत्यर्थः । त्रिचतुर्मात्रा इति । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायो न तु प्लुतप्रसङ्ग इति त्रिमात्रप्रसङ्ग इति उच्यते । तपरत्वान्न ते स्मृता इति । सति हि गुणग्रहणे गुणसंज्ञाया विधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया सद्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृक्ष इन्द्रइति वृक्षइइन्द्रइति स्थिते आद्गुणइत्यकारेकारयोर्गुणः प्राप्नोति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद् दीर्घप्रसङ्गे गुण उच्यते । न वेति । एकपदाश्रयत्वाद् गुणो ऽन्तरङ्गः ॥ ८८ ॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥ किमिदमेत्येधत्योरूपग्रहणमाहोस्विद् धातुग्रहणम्। किं चातः। यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति प्रैति। उपैषि उपैमि प्रैमीति न सिद्ध्यति। अथ धातुग्रहणम्। सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। इणीकारादौ प्रतिषेधः *। इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उपेतः प्रेत इति। योगविभागात्सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। वृद्धिरेचि। तत एत्येधत्योः। एत्येधत्योश्चैचो वृद्धिर्भवति। तत ऊठि। ऊठि च वृद्धिर्भवतीति। एवमपि आ इत एतः प्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति। आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति। न भविष्यति नाप्राप्ते पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। सा यथा एङि पररूपं बाधते एवमाङिपररूपं बाधेत। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्तिस्तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्तइतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाङि पररूपम्। अक्षादूहिन्याम् *। अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या। अक्षौहिणी। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु *। प्राद् ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या। प्रौहः। प्रौढः। प्रौढिः। प्रैषः। प्रैष्यः। स्वादीरेरिणोः *। स्वाद् ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या। स्वैरं स्वैरी। ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथं स्वैरीति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी। ऋते च तृतीयासमासे *। ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या। सुखार्तो दुःखार्तः। ऋत इति किम्। सुखेतो दुःखेतः। तृतीयाग्रहणं किम्। परमर्तः। समास इति किम्। सुखेनर्तः। प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे *। प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे वृद्धि-

---

एत्ये ॥ एत्येधत्योरेङि पररूपमिति प्राप्ते ऊठश्चाद्गुणे च वृद्धिविधानम्। किमिदमिति। इतिरेवात्र विचार्यते। एधेस्त्वात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाभावः। साहचर्यात्तु द्वयोर्निर्देशः। यद्यन्तीति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम्। अथैकश्तिपाविति श्तिपा निर्देशः। ततो धातुग्रहणमिति संशयात्प्रश्नः। योगविभागादिति। एकस्मिन् योगे एचीत्यस्योठा सम्बन्धाभावाय विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद् योगविभागसंश्रयः। सा यथैवेति। बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाधाप्रसङ्ग इति भावः। येन नाप्राप्तइति। कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापिबाधस्यान्याय्यत्वात्। अथ वेति। अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्द्धायां परत्वादुत्तरं भवतीत्यर्थः। अक्षादिति। अक्षानूहतेवश्यमित्यावश्यके णिनिः। साधनं कृतेति समासः। प्रादिति। प्रेष्यशब्दस्त्वीष्यशब्दे भवति। प्रोढाशब्द आऊढा ओढा प्र ओढा इति स्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति। स्वैरीति। स्वेनात्मनेर्तें गच्छत्यवश्यमिति णिनिः। इनिनेति। णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादिति भावः। दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥ ८९ ॥

वक्तव्या । प्रार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । ऋणदशाभ्यां च * । ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या । ऋणार्णं दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ९० ॥ किमर्थश्चकारः । वृद्धेरनुकर्षणार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि आटो ऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति । तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । पररूपम् । उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ धाताविति किमर्थम् । इह मा भूत् । प्रर्षभं वनम् । उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम् * । किमुक्तम् । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रिया युक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनमिति । क्रियमाणेपि धातुग्रहणे प्रर्छक इति प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनान्न भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपसर्गादृति धातोर्वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । ह्रस्वत्वमृसक इति । ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद् वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । छे तुकः संबुद्धिगुणः * । छे तुग्भवतीत्येतस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन । छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः, इच्छति । गच्छति । संबुद्धिगुणस्यावकाशः, अग्ने वायो । इहोभयं प्राप्नोति । अग्नेच्छत्रम् अग्नेछत्रम् । वायोच्छत्रं वायोछत्रम् । संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गलक्षणः सम्बुद्धिगुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरेणापि विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम् । कथम् । इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद् गुणः । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि । गुणोपि नित्यः । कृतेपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्यो गुणः । नहि संबुद्धिलोपे कृते प्राप्नोति ।

उपसर्गा ॥ प्रर्षभमिति । प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुर्ऋषभशब्दे नास्ति । उपसर्गादिति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यत्रोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते । यथा नासिकाया नस्भावविधौ न तु भवत्युपसर्गत्वे । प्रर्च्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । यदन्यादिति । सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयते इति शाकलं बाध्यते । अग्ने छत्रमिति । अग्निस् छत्रमिति स्थिते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात्तुग्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः । बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति । द्विपदाश्रयत्वात् । आचार्यदेशीयः पण्डितंमन्यत्वादाह अन्तरेणापीति । आचार्य आह

तावत्येव च्छेनानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम्।तस्मात्सुष्ठूच्यते छे तुकः संबुद्धिगुणः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः, हूतः । जीनः । संवीतः । शूनः । तुकोवकाशः, अग्निचित् । सोमसुत् । इहोभयं प्राप्नोति । परिवीषु शकहूषु । णिलोपस्यावकाशः, कारणा । हारणा । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रकार्यगतः प्रहार्यगतः । अल्लोपस्यावकाशः । प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति प्रचिकीर्ष्यगतः । प्रजिहीर्ष्यगतः । अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । के पुनरभ्यासगुणादयः । ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणाः । ह्रस्वत्वस्यावकाशः, ययतुः । ययुः । तस्थतुः । तस्थुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अपचच्छतुः। अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः । चक्रतुः । चक्रुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अपचच्छृदतुः । अपचच्छृदुः । इत्वस्यावकाशः । यियक्षति।पिपक्षति । तुकः स एव।इहोभयं प्राप्नोति । चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति । गुणस्यावकाशः, लोलूयते । बेभिद्यते । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चेच्छिद्यते । चोच्छुप्यते । यणादेशादाद्गुणः * । यणादेशादाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन । यणादेशस्यावकाशः, दध्यत्र मध्वत्र । आद्गुणस्यावकाशः । खट्वेन्द्रः । खट्वोदकम् । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षोत्र प्लक्षोत्र । इह गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन । इह रोरवकाशः । आस्तीर्णं निपूर्त्ताः पिण्डाः । यणादेशस्यावकाशः, चक्रतुः । चक्रुः । इहोभयं प्राप्नोति । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । मित्रावरुणौ ततुरिः । किरति । गिरति । गुणवृद्ध्योरवकाशः, चेता गौः । यणादेशस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चयनं चायकः । लवनं लावकः । भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन । भलोपस्यावकाशः,

---

अनित्यो गुण इति । तस्मादिति । पूर्वोक्तार्थं निगमयति शकहूष्विति । ह्वयतेः क्विपि सम्प्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पीति कृतीति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च । प्रकार्येति । तुकि सति तेन व्यवधानाण्णिलोपाप्रसङ्गः । अपचच्छतुरिति । छो छेदने आत्वम् । अतुस् । आतो लोप इटि चेत्यालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम् । छा छा इति स्थिते यदि दीर्घादिति पूर्वं तुक्स्यात्तदाजन्तत्वाभावाद् ह्रस्वो न स्यात् अपचच्छृदतुरिति । उच्छृदिर्दीप्तिदेवनयोरित्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तत ऋकारान्तत्वाभावादुरादत्यत्वं न स्यात् । चिच्छर्दयिषतीति । छर्द वमने चुरादिः । वृक्षोत्रेति । वृक्ष स् अत्रेति स्थिते ससजुषो रुः । अतो रोरित्युत्वम् । तत उकारस्याकाराश्रयो यण प्राप्नोति पूर्वेण सहाद्गुणश्च ततुरिरिति । आदृगमेति किकिनावुत्व-

गार्ग्यः वात्स्यः। एकादेशयणादेशयोरवकाशः, दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। अचिभलोपस्यावकाशः, दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। एकादेशस्यावकाशः, दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। गाङ्गेयो गाङ्गः। धातुस्वरस्यावकाशः, पचति पठति। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। श्र्यर्थम्। श्री इषा श्रीषा। प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः, आम्रः। शालः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति अग्न्युदकम्। वृक्षार्थम्। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः, चिकीर्षुः। औपगवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्वर्थम्। औपगवार्थम्। समासान्तोदात्तस्यावकाशः, राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। राजवैद्यर्थम्। राजवैदीहते। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः, नदी कुमारी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कुमार्यर्थम्। कुमारीहते। अल्लोपाल्लोपौ चार्द्धधातुके एकादेशाद्भवतो विप्रतिषे-

---

तरः। लिङ्व्यत्ययाद्वा द्विर्वचनं बहुलं छन्दसीत्युक्तम्। रपरत्वं चाद्राचीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ्। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्। सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति। दाक्षायण इति। दाक्षेरपत्यं युवा। यञिञोश्चेति फक्। फस्यायनादेशः। तत इकारस्य यण् च प्राप्नोति लोपश्च। गाङ्गेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ढस्य एयादेशः। वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन बाध्यते। गाङ्ग इति। शिवाद्यणा सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते। श्र्यर्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति। श्रीषेति। ईषेरिगुपधलक्षणः कः श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः। तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरित उदात्तो वा। अथ वा श्रियमिच्छतीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति। अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम्। समानाधिकरणाधिकारे क्तः। तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति समासः। उदके केवलइति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम। एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति। तस्मादग्निरुदकमत्युष्णत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः। ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिकस्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति। पूर्वं यणि सति न सिद्ध्येत्। वृक्षार्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिद्ध्यति। पूर्वं त्वेकादेशे न सिद्ध्येत्। चिकीर्ष्वर्थमिति। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अकारस्य स्वरितत्वम्। औपगवार्थमिति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वम्। राजवैदीहत इति। राज्ञो वेदीति षष्ठीसमासः। ईहते इत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः।

धेन। अल्लोपस्यावकाशः, चिकीर्षिता। जिहीर्षिता। एकादेशस्यावकाशः, पचन्ति। पठन्ति। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। आल्लोपस्यावकाशः, पपिः सोमं ददिर्गाः। एकादेशस्यावकाशः, यान्ति। वान्ति। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः।ययुः। इयङुवङ्गुणवृद्धिटितिकिन्मित्पूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन। इयङुवङोरवकाशः, श्रियौ श्रियः। भ्रुवै भ्रुवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिक्षियिव। चिक्षियिम। लुलुवुः। पुपुवुः। गुणवृद्ध्योरवकाशः, चेता। गौः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। साधुचायी। सुचायी। नग्नम्भावुकोऽध्वर्युः। शयिता।शयितुम्। टितोऽवकाशः। षण्णां सप्तानां पञ्चानाम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। वृक्षाणाम्। कितोवकाशः। साधुदायी। सुष्टुदायी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। दायको धायकः। मितोवकाशः। त्रपुणी। जतुनी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अस्थीनि। दधीनि। अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। पूर्वपदविकाराणामवकाशः। होतापोतारौ। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नेष्टोद्गातारौ। आग्नेन्द्रम्। उत्तरपदविकारश्चेति वक्तव्यम्। उत्तरपदविकाराणामवकाशः, समीपं दुरीपम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नीपम्। वीपम्। प्रेपम्। परेपम्॥

औतोम्शसोः॥ ९३॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः *। ओतस्तिङि प्रतिषेधो

चिक्षियिवेति। क्षि क्षये लिट्। क्रादिनियमादिट् सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते इयङ् येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोपवादावियङुवङौ सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ। साधु चिनोतीति। साधुचायी। साधुकारिणि चेति णिनिः। सुचिनोतीति तच्छीलः सुचायी। सुप्यजातौ णिनिरिति णिनिः। सुपीति वर्त्तमाने सुब्ग्रहणं सुम्मात्रे यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम्। अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नम्भावुकः। आढ्यसुभगेत्यनुवर्तमाने कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञाविति खुकञ् प्रत्ययः। तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः। वृक्षाणामिति। नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणमेवेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः। नाह ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पञ्चानामित्यादिरवकाशः। क चिदग्नीनामिति पाठः। तत्रायं भाव। अधिकविषयव्यापिनो यणा पवापवादो नुट् दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः। दायक इति। येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागम आद्गुणं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अस्थीनीति। येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्। अतिसखीनीति बहुव्रीहिः। वीपमिति। अत्र यण् प्राप्तः। प्रेपमिति। सवर्णदीर्घत्वं चेत्वेन बाध्यते। ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते॥ ८१॥

वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। गोग्रहणं करिष्यते। आ गोत इति वक्तव्यम्। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम् *। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्यां गच्छ। समासाच्च प्रतिषेधः *। समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगुं पश्य। शबलगुं पश्य। ननु च ओत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणमात्वम्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। ननु च आ गोत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। कथम्। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चौत इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति। नेत्याह। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। आ गोत इत्युच्यमानेऽपि न दोषः। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति। सूत्रञ्च भिद्यते! यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमोतरितङि प्रतिषेध इति। सुबधिकारात्सिद्धम्। सुपीति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। वा सुप्यापिशलेरिति। यद्यनुवर्तते, इहापि विभाषा प्राप्नोति। सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि नावश्यमिहैव *। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्। एवमप्यम्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् *। अम्युसंख्यानं कर्तव्यम्। गां पश्य। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वृद्धिबलीयस्त्वात्। परत्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति। न वानवकाशत्वात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अनवकाशत्वात्। अनवकाशमात्वम्। वृद्धिं बाधिष्यते। सावकाशमात्वम्। कोऽवकाशः। द्यां गच्छ। द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः * द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया। किं प्रयोजनम्। द्यावात्र इन्द्रेति दर्शनात्। यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत-

---

औतो॥ ओतास्तिङीति। साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते। सुप एव हि शसोऽत्र संभवोऽचीत्यधिकारात्तद्धितस्याग्रहणात्। अचिनवमिति। लङ्। मिप्। अम्भावः। विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः। न्यासान्तराश्रयणे ऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह गोग्रहण इति। अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति समासाच्चेति। एकयोगे चेति। यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः। द्योश्चेति। ओतो णिदिति पठितव्यं गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम्। वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम्॥ ९३॥

स्युः । यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्विनिपात उपसंख्यानम्* । पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्वकारादौ निपातउपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै त्वै । नु वै न्वै । वकारादौ किमर्थम् । त्वावत् । न्वावत् । निपात इति किमर्थम् । तुवानि । नुवानि । न वा निपातैकत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । निपातैकत्वात् । एक एवायं निपातः । त्वै न्वै । एवे चानियोगे*। पररूपं वक्तव्यम् । इह एव इहेव । अद्येव । आनियोगइति किमर्थम् । इहैव भव मा स्म गाः। अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवाः । शकन्ध्वादिषु च * । शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्धुः । शकन्धुः । कुल अटा । कुलटा । सीम अन्तः । सीमन्तः । केशेष्विति वक्तव्यम् । यो हि सीम्नोन्तः सीमान्तः स भवति । ओत्वोष्ठयोः समासे वा * । पररूपं वक्तव्यम् । स्थूलोतुः स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी। एवमन्नादिषु च्छन्दसि * । पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वो द्मन्सादयामि ॥

ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ किमर्थश्चकारः । एङीत्यनुकृष्यते । किं प्रयोजनम्। इह मा भूत् । आ ऋश्यात् अर्श्यात् । अद्य अर्श्यात् । अद्यार्श्यात् । कदा अर्श्यात् । कदार्श्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यर्श्यादित्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति। चोनर्थकोनधिकारादेङः । उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः * । उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औस्रीयत् । औढीयत्।औङ्कारीयत्।स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम् । आटोचि वृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यद् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अपदान्तादिति किमर्थम् । का उस्रा कोस्रा । अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति का उस्रा । अर्थवद्ग्रहणे नान-

---

एङि ॥ तुन्वोरिति । सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः । तु आवत् त्वावत् नुवानीति । वातेर्लोडुत्तमैकवचने वानीति रूपम् । एक एवेति । अर्थभेदाभावादेको निपातः । एवेचानियोग इति । नियोगोऽवश्यं भावो ऽवधारणं तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति । यथा क्वेव भोक्ष्यते । अत्रानवक्लृप्तावेवशब्दः । यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः । शकन्धुरिति । अन्धुरुपानम् । कुलटेति । अटति इत्यटा पचाद्यच् । पश्चात् कुलेन सबन्धः । अन्यथा कर्मण्यणित्यणप्रसङ्गः । ओत्वोष्ठयोरिति । ओतुर्बिडालः ॥ ९४ ॥

ओमा ॥ अद्यर्श्यादिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोपि सवर्णदीर्घो बाध्यते । औढीयदिति । वहेराङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढामिति रूपं ततः क्याचि लङि रूपमेतत्॥९५॥

उस्य ॥ अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुस्रशब्द इत्युस आनर्थक्यम् ।

र्थकस्येति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । भिन्द्युः । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येव न भविष्यति । उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । अतो गुणे अपदान्ताद्यथा स्यादिति । इह मा भूत् दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ इतावनेकाज्ग्रहणं श्रदर्थम् * । इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । श्रदर्थम् । इह मा भूत् श्रदिति ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् । पटपटायति । अकारान्तानुकरणाद्वा * । अथ वा अकारान्तमेतद्नुकरणम् । भवेत्सिद्धं यदा ऽकारान्तम् । यदा तु खलु अच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवावचनम् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारो होतृकारः । लृति लृ वा * । लृति लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लृकारः । होत्लृकारः । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ प्रथमयोरित्युच्यते । कयोरिदं प्रथम-

---

नैषेति । ननु न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणमिति कथमनाश्रयणमुपपद्यते । अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः । तच्चानित्यत्वमप्तृन्तृजिति तृन्तृचोर्भेदेनोपादानेनादेशतृन्निवृत्त्यर्थेन ज्ञापितम् । नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गात्तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात् । भिन्द्युरिति । अनागमकानां सागमका आदेशा इति न्यायाद्यासुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्य । यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति न्यायस्तदा ऽर्थवत्त्वमेवोसः । एवं तर्हीति । उस्राशब्दो वसः स्फायितञ्चीति रकि संप्रसारणे व्युत्पाद्यते । शासिवसीति षत्वं न रपरेति प्रतिषेधान्न भवति । एवमन्त्रोसिति लाक्षणिकं रूपम् ॥ ९६ ॥

नाम्रेडि ॥ नित्यमाम्रे डिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे केश्चित् प्रक्षिप्तम् । विचित्रा इति । प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावादप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९९ ॥

अकः ॥ ऋवेति । ऋ लृ इत्येतयोः संवृतत्वाद्विवृताभ्यामृकारलकाराभ्यामसावर्ण्यादज्ग्रहणेनाग्रहणादर्धतृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम् ॥ १०१ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ प्रथमशब्दः सन्निविशेषापेक्षोभिधेये वर्तते । तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति कयोरिति । ननु धातुनिपातादीनामपि प्राथम्यसम्भवाद्विशे-

योर्ग्रहणम् । किं विभक्त्योराहोस्वित् प्रत्यययोः । विभक्त्योरित्याह । कथं ज्ञायते । अचीति वर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते । अजादी यौ प्रथमौ । अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथ वा सुपीति वर्तते । अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमि पूर्वत्वं चोच्यते । न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यु-

---

षविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । नैष दोषः । दीर्घाज्जसि चेति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रहणाद्विभक्त्योः प्रत्यययोर्वा ग्रहणं यतः प्रतिषेध उपपद्यते । न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात् । ननु सामान्यग्रहणे प्रतिषेधोपपत्तौ लिङ्गत्वानुपपत्तिः नैतदस्ति । प्रथमयोरिति कस्यचिदेव विशेषस्य ग्रहणं न तु यौगपद्येन सर्वेषां विशेषाणाम् । सर्वविशेषविषयस्य सन्निवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगपद्बुद्ध्यापत्तितुमशक्यत्वात् । प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य तत्र प्रसिद्ध्याश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम् । प्रातिपदिकार्थेत्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्तरङ्गत्वात्तु प्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम् । प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गं त्रिकस्य तु बहिरङ्गम् । तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानम् । यथार्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चशब्देन । तथा च बहुवचनं कृतम् । अन्ये त्वाहुः । द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं नान्यथा । ततः [प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव । तत्र प्रथमयोरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशे विभक्तिग्रहणम् । पुल्लिङ्गनिर्देशे तु प्रत्ययग्रहणम् । समानश्च निर्देश इति सन्देहः । न चाजादी इति । प्रथमयोरिति विशेष्यं तद्विशेषणमचीति तेनाजाद्योः प्रथमयोरिह ग्रहणं न च सुशब्दोऽजादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते विभक्त्योस्त्वजादित्वं सम्भवतीति तयोरेव ग्रहणम् । यद्यपि प्रथमे त्रिके सुशब्दस्याजादित्वासम्भवस्तथाप्यवयवान्तरद्वारकस्त्रिकस्याजादिव्यपदेश इति अजाद्योः प्रथमयोरिति सम्बन्धोपपत्तिः । प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुशब्दस्यानजादित्वादौजसोश्चाप्रथम्यात्प्रत्यययोरजाद्योरिति सम्बन्धायोगः । अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी विशेष्यौ तद्विशेषणं प्रथमयोरिति । तेनायमर्थो भवत्यजादी यौ प्रत्ययौ अन्यापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्येवमौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रहणस्याज्ग्रहणं न लिङ्गम् । अजादीनां वेति । अचीति वर्तते निर्द्धारणसप्तमी चेहाश्रीयते जातौ चैकवचनम् । तुल्यजातीयस्य च निर्द्धारणं भवतीत्याजादीनां प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तौ चौजसावेवेति विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः । अथ वेति । वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीति वर्तते तत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणानुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते । सुपो विभक्तिश्चेत्यत्र त्रीणि त्रीणीत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तेर्ग्रहणं सम्पत्स्यते । अथ किमर्थमिति । खट्वां कुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः ।

च्यमाने अम्यापि दीर्घः प्राप्नोति । वृक्षम् । प्लक्षम् । नैष दोषः । यत्पूर्वस्मिन् योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । एवमपि इदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । वृक्षम् । प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति । नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते । यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते । कुतो व्यवस्था । आन्तर्यतः । यद्येवमग्नी वायू त्रिमात्रः प्राप्नोति । वृक्षम् । प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम् । तस्मिन्ननुवर्तमाने ऽमि पूर्व इत्यपि वक्तव्यम् । अथ किमर्थं पृथगुच्यते नेहैवोच्येत प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि चेति । यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाम्यपि दीर्घः प्रसज्येत । वृक्षम् । प्लक्षम् । नैष दोषः । दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते । एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । सवर्णग्रहणं न करिष्यते । यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते । पूर्वस्मिन् योगे विप्रतिषिद्धम् । यदि पूर्वो न दीर्घः । अथ दीर्घो न पूर्वः पूर्वश्च दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मादुभयमारब्धव्यम् । पृथक्च वक्तव्यम् । प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः * । प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः । प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति । ततः पूर्वसवर्णः । पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति । किमर्थो योगविभागः । सवर्णदीर्घार्थः । सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात् । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । एकयोगे हि जश्शसोः पररूप-

---

इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह न सिध्यतीति । यत्पूर्वस्मिन्निति । अकः सवर्णे इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्तत इत्यर्थः । एवमपीति । अग्निइत्यादिसिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम् । सवर्णग्रहणमिति । ततश्च वृक्षमग्निं कुमारी कुमारीः पश्य वधूं वधूरित्यादि सर्वं सिद्ध्यति । कुतो व्यवस्थेति । वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति । तथा हि । यदि पूर्वा व्यक्तिराश्रीयते तदाऽग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । आन्तर्यत इति । पूर्वाकृतिराश्रीयते प्लुतश्च विषयेस्मृत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते । त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः । तस्मादिति । यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः । अमि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः । दीर्घग्रहणमिति । अमि चेत्यत्रेति भावः । एवमपीति । ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन् योग इति पूर्वव्यक्त्याश्रये अग्नी इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्त एव दोषः प्रथमयोः पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । अमि चेत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत् । तस्मादुभयमिति । अथोभयस्मिन् पृथक् कर्तव्ये प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम् । यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । नैतदस्ति । व्यक्तिपक्षस्यापि सम्भवात् अग्नी

प्रसङ्गः * । एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते । नोत्सहते बाधितुम् । किं कारणम् । आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु * । आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः तेषां सर्वेषां पररूपमपवादस्तत्सर्वबाधकम् । सर्वबाधकत्वात् प्राप्नोति । अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाध्यते । योगविभागोन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः * । योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते । योगविभागोन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद् अम्यतिप्रसङ्गः * । योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति । वृक्षम् । प्लक्षम् । यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते एवममिपूर्वत्वमपि बाधेत । नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । * । नत्वस्य चाभावः । वृक्षान् । प्लक्षान् । किं कारणम् । तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । तस्माच्छसो नः पुंसि । किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दिश्यते । इह मा भूत् । एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येति । अस्तु तर्ह्येकयोग एव । ननु चोक्तमेकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य । यदयं नादिचीतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न जश्शसोः पररूपं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । यदि च जश्शसोः

इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात् । वृक्षा इति । अत्रादुगुणः प्राप्तः । ततो दीर्घः ततः परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः । ततः पररूपप्रसङ्गः । आद्गुणेति । तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः । अथ क्रियमाणेऽपीति । यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागेन पररूपं पचन्तीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशममि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्यते । यथाऽमि पूर्वत्वं न बाध्यते । पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदाऽस्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः । अथ वा अयमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति । योगविभाग इति । चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः । नत्वस्येति । तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्ण इत्यनेन विहितस्य परामर्शाद् गिरीन् वायूनित्यादावेव नत्वं स्यात् न तु वृक्षानित्यादौ प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः । एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम् । यत्रोच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकया बुद्ध्यापेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा नास्ति दोषः । यत्रोच्यते उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामह इति । एतान् गा इति । औतोम्शसोरित्यकार एकादेशः । इज्ग्रहणं त्विति । यदि जश्शसोः पररूपं

पररूपं स्याद् इज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति तत इज्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्याद् दीर्घाज्जसि चेति। यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत। इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्याद् नैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत नापि जसग्रहणं कुर्वीत एतावदयं ब्रूयात् दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति। दीर्घाच्छस्येव नान्यत्रेति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जसिशस्योः पररूपं भवतीति। अथ वा पुनरस्तु योगविभागः। ननु चोक्तं योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। अम्यपि योगविभागः करिष्यते। अमि यदुक्तं तन्न भवतीति। ततः पूर्वः। पूर्वश्च भवत्यमीति। यदप्युच्यते नकाराभावश्च तस्मादिग्नन्तरानिर्देशादिति। कः पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं निर्देष्टुम्। एवं किल प्रतिनिर्दिश्यते तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति। तच्च न। एवं प्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादको दीर्घादिति अथ वा तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति। अथ वा पुनरस्तु अम्येकयोगः। ननु चोक्तं योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयं योगविभागः पररूपं बाधिष्यते। अमिपूर्वत्वं न बाधिष्यते। यद्येतदस्ति मध्येपवादाः पुरस्तादपवादा इति नार्थ एकेनापि योगविभागेन। पुरस्तादपवादा

स्यात्तदानादित्येव ब्रूयाद् इत्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः। उत्तरार्थमिति। कुमार्यौ बध्वावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यदुत्तरार्थमिति। एवं सति पृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्चकाराकरणाच्च दीर्घादिज्जसोरिति लाघवं भवति। इहापीति। सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य इज्ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्त्वाद् ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः। दीर्घाच्छसीति। दीर्घादिज्जसोरित्यस्मादपि लघुतरोयं सूत्रन्यास इति भावः। तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किंत्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः। अमि यदुक्तमिति। प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादको दीर्घादिति। एकया बुद्ध्या अक्स्थानिकस्त्रिसूत्रीविहितो दीर्घः परामृश्यत इत्यर्थः। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकः परामर्श इति मत्वाह अथ वेति। प्रथमयोरित्येवं यो विहितो दीर्घः परामृश्यते इति सूत्रद्वयविषये नत्वं सिध्यति। मध्येपवाद इति। न्यायश्चायं न तु वचनम्। तद्वक्ष्यति यद्येतदस्तीति। नहि वचनस्यासत्तासम्भावना न्यायस्तु क्वचित्कश्चिदाश्रीयत इति युज्यते वक्तुम्। यद्येतदस्तीति। यदा बाध्यानि लक्षणानि भेदेनापेक्ष्यन्ते तदा क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात् पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वा मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति चाश्रीयते। यदा तु लक्षणसमुदायो बाध्यत्वेनापेक्ष्यते तदा तस्यै-

अनन्तरान् विधीन् बाधन्तइत्येवं पररूपमकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं न बाधिष्यते। अथ वा सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। ततो वक्ष्यामि बहुवचने। बहुवचने च अतो दीर्घो भवति। ततो झल्येत्। एकारश्च भवति बहुवचने झलीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वृक्षाणाम्। प्लक्षाणाम्। तत्र को दोषः। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यं खल्वपि दीर्घत्वम्। कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याड्ग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। आज्जसेरसुक्। तेन कृतेपि दीर्घत्वे नुड् भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपां शुभयाम्। आतो लोपोत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रातो धातोरित्यातो लोपः संबन्धमनुवर्त्तिष्यते इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपानां ब्राह्मणकुलानाम्। नपुंसकस्य नेत्यप्यनुवर्त्तिष्यते॥

तस्माच्छसो न पुंसि॥ १०३॥ किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्या होस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु। कश्चात्र विशेषः। नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम्॥ तत्र सिद्ध्यति। भ्रुकुंसान् पश्येति। नपुंसके तथैवेष्टम्॥ तच्च न सिद्ध्यति। षण्ढान् पश्य पण्डकान् पश्येति। स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते॥ स्त्रीशब्दाच्च

कत्वान्नास्त्येवेतन्मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति च। अथा वा सप्तम इति। वृक्ष अस् इति स्थिते पूर्वस्य दीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जस्यकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः शसि तु प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इति। एवं तर्हीति। अकारेण चाण्त्वादाकारो गृह्यते। कीलालपानामिति। ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते आतो धातोरित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः। नपुंसकस्य नेति ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेतराच्छन्दसीत्यतो नेति चानुवर्तते। आतो धातोर्लोप इति च ततो नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः॥ १०२॥

तस्मात्॥ किमिदमिति। पुंसीति किं शसो विशेषणं पुंबहुत्वे यः शसुत्पन्न इति। अथ प्रकृते पुंशब्दाद्यः शसिति प्रश्नः भ्रुकुंसान् पश्येति। स्तनकेशसम्बन्धात् स्त्रीप्रतिभासं भ्रुकुंसार्थं मन्यते। षण्ढानिति। षण्ढशब्देन प्रसवासमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानम्। चञ्चा इति। चञ्चेव चञ्चा। इवे प्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन् लुम्मनुष्य इति लुप्। चञ्चाशब्देन पुंसोभिधानान्नत्वप्रसङ्गः। स्थूरानिति। स्थूराया अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। यञञोश्चेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक्। ततः

माप्नोति । चञ्चाः पश्य । वध्रिकाः पश्य । खरकुटीः पश्य । अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्ङ्कुषु । पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति ॥ स्थूरान् पश्येति । कुण्डिन्याः अररकायाः अपत्ये च न सिध्यति । कुण्डिनान् पश्य ।अररकान् पश्य। पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति ॥ पुंस्प्रधाना एते शब्दाः । ततो नत्वं भविष्यति । पुंस्प्राधान्ये ऽत एव स्युर्ये दोषा पूर्वचोदिताः ॥ भ्रकुंसान् पश्य-षण्ढान् पश्य चञ्चाः पश्यः वध्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति । तस्माद्यस्मिन् पक्षेऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु । न त्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥ नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥ पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिध्यति ॥ कुण्डिन्या अररकायाः पुंस्प्राधान्यात् प्रसिध्यति ॥ २ ॥ पुंस्प्राधान्ये तएव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः ॥ तस्मादर्थे भवेन्नत्वं वध्रिकादिषु युक्तवत् ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ वा च्छन्दसीत्येव । यमीं च यम्यं च शमीं च शम्यं च । गौरीं च गौर्यं च किशोरीं च किशोर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ वाच्छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानः । मित्रावरुणौ इज्यमानः । संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् * । संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् । असमानाङ्गस्य मा भूदिति । शकहूर्थम् । परिव्यर्थम् ।

स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाप्रसङ्गः । कुण्डिनानिति । कुण्डिन्या अपत्यानि । गर्गादिभ्यो यञ् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति यञो लुक् । कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः स च स्त्रीलिङ्गादेशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायाः पूर्ववद्यञादि । तस्माद्यस्मिन्निति । मध्यपक्षं परत आश्रयिष्यति । द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाभावः । तथा हि । पुम्वाची शब्दः पुंशब्द उच्यते । ततो भ्रकुंसादयः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दा उच्यन्तइति नानयोः पक्षयोः फलभेदः । षण्ढपण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत एव नपुंसकरूपोर्थ उच्यते । यथा नपुंसकोभवदिति नपुंसकशब्देन । स्त्रीसूत्रे हि न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकलिङ्गमास्थातुमित्यादिना विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम । स्थूरादयोपि प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति वध्रिकादिषु युक्तवदिति । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्नत्वाभाव इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अमि ॥ वाच्छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यते । अन्यथा भाषायां न स्यात् । शम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥ १०७ ॥

सम्प्र ॥ समानाङ्गग्रहणमिति । यदि सम्प्रसारणं तस्माच्च परोजेकस्मिन्नङ्गे भव-

सिद्धमसंप्रसारणात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्रसारणात् । कथमसंप्रसारणम् । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य । अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव । वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः । कथम् । अन्योयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते । कार्यकृतत्वाद्वा * । अथ वा सकृत् कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थइति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । अग्न्याधाननिमित्तं वसन्तेवसन्ते इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः सिद्धमसंप्रसारणादिति । यदि तर्हि नेदं संप्रसारणं, हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घत्वं च वचनप्रामाण्यात् * । अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति । अन्तवत्त्वाद्वा * । अथ वा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं भविष्यति । आटो वृद्धेरियङ् * । आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ् भवति विप्रतिषेधेन । आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः, ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । इयङोवकाशः, अधीयाते । अधीयते । इहोभयं प्राप्नोति । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्याटो वृद्धिः । अङ्गस्येयङादेशः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमाद् क्रियतामियङादेश इति । किमत्र कर्त-

---

तस्तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा । शकद्दर्थमिति । अन्यस्मिन्नङ्गे सम्प्रसारणमन्यस्मिन्नजिति पूर्वैकादेशाभावः । अत्रान्तवद्भावेनोकारस्य सम्प्रसारणत्वम् । सिद्धमिति । वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति सम्प्रसारणसंज्ञा । स तु सम्प्रसारणनिर्वर्तितत्वात्सम्प्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते । शकद्दर्थमित्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तित उकार इति नास्ति सम्प्रसारणव्यपदेशः वर्णस्य चेति यणः स्थाने यो वर्णः स सम्प्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः । अन्तवद्भावोपि नास्ति वर्णविधावन्तवद्भावप्रतिषेधात् । अन्तरङ्गत्वाच्च हूत इति सम्प्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य सम्प्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वैकादेशाभावः । सम्प्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात्सम्प्रसारणव्यपदेश आश्रीयते । कार्यकृतत्वाद्वेति । शास्त्रस्यास्मिन् विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः । युक्तं यत्तस्यैवेति । पराङ्गमग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते । तत्प्रयोजनाभावान्नानुष्ठीयते । यत्तु तदाश्रयमिति । यस्मात् फलावाप्तिस्तत फलभेदाद्विद्यमानमसकृदनुष्ठीयते इति भावः । अग्न्याधाननिमित्तमिति । अग्न्याधानं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमिति फलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्तयेदित्यपरिहारः कार्यकृतत्वादिति ।

इयङपि नित्यः। कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य इयङ्। नहि कृते आटि प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न चात्राडेवेयङो निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या। उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङादेशः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः ॥ आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। क। आङभ्यासयोः। आद्गुणस्यावकाशः, खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकम् खट्वोदकम्। सवर्णदीर्घस्यावकाशः, दण्डाग्रम्। क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। अद्य आऊढा अद्योढा। कदा आऊढा कदोढा। उप इ इजतुः उपेजतुः। उप उ उपतुः उपोपतुः। सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः। अस्त्वत्राद्गुणः। आद्गुणे कृते अयवौ च। हलादिः शेषः पुनराद्गुणो भविष्यति। भवेत्सिद्धं उपेजतुः उपेजुरिति। इदं तु न सिद्ध्यति उपोपतुरुपोपुरिति। अत्र ह्याद्गुणे कृते ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति। पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति ओदन्तो निपात इति। किं कारणम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापि तर्हि अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं सिद्धं स्यात्। स्वरदोषस्तु। स्वरे तु दोषो भवति। अद्योढाव्यम्। परत्वादियङ्। नित्य आडागमः। कृतेऽपीयङि प्राप्नोत्यकृतेऽपि।

अध्यैयातामिति। कृतेषु लादेशेष्वाट् क्रियते इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते। अन्तरङ्गेति। वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुच्यते। यस्य च लक्षणान्तरेणेति। एतत् क्व चिदाश्रीयते क्व चिन्न। यथोक्तं तद्ब्राह्मणकुलमित्यादौ त्यदादिभ्यो लुग्वक्तव्य इति। यस्य च लक्षणान्तरेणेति त्वाश्रीयमाणे नित्यत्वाल्लुक्सिद्धस्तस्य ह्यतोमिति लक्षणेन निमित्तं विहन्यते न पुनस्तदाद्यत्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुकः। तत्र यदा लक्षणयोरेव विचारः किं लक्षणं नित्यं किमनित्यमिति तदा च यस्य च लक्षणान्तरेणेति न्यायः। यदा तु कार्ययोर्विचारः कस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तत इति तदा नास्त्येतद्यस्य च लक्षणान्तरेणेति। उप इ इजतुरिति। पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं भवति पश्चादाद्गुणः। अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति। प्रकारान्तरेण तत्सिद्धं प्रदर्शयितुमाह अभ्यासेति। हलादिः शेष इति। अभ्यासानभ्यासयोरेकादेश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते तत्स्थानिकोऽप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः। एकारस्य त्वभ्यासह्रस्वो न भवति। ह्रस्वे कर्त्तव्ये नाभ्यासादिर्ष्वत्यन्तादिवद्भावनिषेधात्। पदान्तभक्त इति। अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः। इहापीति। विप्रतिषेधोपालम्भः। स्वरदोषस्त्विति। अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आङ् गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः। शिष्टमनुदात्तम्। तत्र यदि पूर्वं

एवं स्वरः प्रसज्येत । अद्योढा इति चेष्यते । आङि पररूपवचनं चेदानीमनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । आङि पररूपं तु ज्ञापकम् अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति । किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गम् । यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि । धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति नाद्यशब्देन । किमर्थं तर्ह्यद्यशब्दः प्रयुज्यते । अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वताहिलोपटेनङेर्यङिस्मिन्निङणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात् * । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अग्नी अत्र । वायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्ण। पूर्वत्व, शकह्वर्थं परिव्यर्थं, पूर्वत्वं च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व । ताहिलोप , अकार्यत्र । अहार्यत्र । पचेदम् । ताहिलोपौ च प्राप्नुतः । बाहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । ताहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । ताहिलोप । टेन, वृक्षेणात्र प्लक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । टेन । ङेर्य, वृक्षायात्र प्लक्षायात्र । ङेर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार एङः पदान्तादतीति परपूर्वत्वम् । ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । ङेर्य । ङिस्मिन् , यस्मिन्निदम् । तस्मिन्निदम् । स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः ।

सवर्णदीर्घः स्यात् तदा द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तदाद्गुणः एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्तपदादाविति पक्ष उदात्तः स्यात्पक्षे स्वरितः। यदा तु पूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्रासिद्धमिति पररूपे कर्त्तव्ये एकादेशस्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या अस्वरस्यैकादेशस्य पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति। आङि पररूपवचनं चेति। न केवलं स्वरदोषो यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः । विप्रतिषेधवाद्यानर्थक्यं परिहर्त्तुमाह नानर्थकमिति । यदा पूर्वमाद्गुणः प्रवर्त्तते तदा वृद्धिरेचीति वृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेति वक्तव्यमित्यज्ञापकम् । विप्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति । नाद्यशब्देनेति । अद्येत्यस्याधारार्थस्याङा सम्बन्धो नास्ति ।क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य । अडादिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ। परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः। अग्नी अत्रेति। अग्नि औ अत्रेति स्थिते विचारः। एवं शकहू आ अर्थम्। अकारि त अत्र। पच हि इदम्। वृक्ष आ अत्र वृक्ष ए अत्र। अग्नि इ इदम् ।

ङिस्मिन्। ङिणलौत्वम्, अग्नाविदम्। यथावत्र। ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षा अत्र। प्लक्षा अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम्। पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः। न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम्। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥

ख्यत्यात्परस्य ॥६।१।११२॥ किमिदं ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्। किं पुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। गरीयांश्चैव निर्देशः स्यात्। इह च प्रसज्येत। अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वम्। इह च न स्यात्। सखीयतेरप्रत्ययः। सख्युः। पत्युः। लूनीयतेरप्रत्ययः। लून्युः। पून्युः॥

यथा म अत्र। वृक्षा अत्रेति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। वृक्ष अस् अ इति स्थिते कृते रुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः। तच्च रुत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे असिद्धमुत्वे त्वाश्रयात्सिद्धं वृक्षोत्रेति। ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पूर्वं भाव्यम्। तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः। प्रतिविधेयमिति पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्रउक्ताः॥ १०८॥

ख्यत्यात्॥ किमिदमिति। किमकारान्तयोर्ग्रहणमथ कृतयणादेशयोः। आद्ये पक्षे मुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणमपि तु कृतयणादेशयोः। न सखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशे क्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः। साक्षान्निर्देशे तु स्पष्टावगतिः। अतिसखेरिति। अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः। अथ वा शोभनः सखा अतिसखा न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। सखिपतिभ्यामुत्तरावत्र ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः। अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसाविति तदा नौत्वप्रसङ्गः। अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत तदाह इह चेति। अतिसखेरित्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। केवलस्यैव सखिप्रतिषेधविज्ञानात् सखीयतेरिति। विद्यमाने समस्य सख. तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्यचि चेतीत्वम्। लून्युरिति। लूनमिच्छतीति क्यच्। अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वाद्रयशब्दो भवति। अत्र चोदयन्ति। सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोश्चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिको यणचीति ईकारस्य यणा भाव्यम्। तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गाद्वा लोपो व्योर्वलीति यलोपप्रसङ्गः। ततश्च सख्युरित्यादिरूपाणि न सिध्यन्ति। नैतदस्ति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात्॥ ११२॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ किमर्थमप्लुतादप्लुतइत्युच्यते। प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो मा भूत्। प्लुतपतारस्य सुस्रोता ३अत्र त्वमसि। प्लुते परतस्तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त। अतः अतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतः स्यात्। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति। अथाप्लुतादप्लुत इत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति। अप्लुतभाविनः अप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयो३ट्र पयो३द। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतोन्तरङ्गमुत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सुस्रोता अत्र त्वमसि। अन्तरङ्गोत्र प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। क्व पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः क्व वा बहिरङ्गमुत्वं प्लुतो वा बहिरङ्गः वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गम्। बहिरङ्गः प्लुतः। किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोपि। एवं मन्यते

अतो॥ किमर्थमिति। प्रकृतिभावविधानाद् ज्ञापकात् स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्तत्परकरणेनैव उत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः। असिद्धइति। प्रकृतिभाव एव सिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविन इति। प्लुतभावित्वादुपचारात् स्थान्येवाकारः प्लुतशब्देनोच्यते इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इति परिहारोस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः। यदयमिति। सामान्येन संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते। अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। तत उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। ततः प्लुतः। पयो ३ डिति। पयो ऽटतीति क्विप्। ततः सम्बुद्धिः। दूराद्धूते चेत्याकारस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। पयोदेति। पयो ददातीति कप्रत्ययः। ततः संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वाद् गुरोरनृतइति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति निषेधाद्हशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति। वाक्यान्तस्येति। सुस्रोता ३ इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोन्तरङ्गः। वाक्यादाविति। वाक्यादौ परतो वाक्यन्तस्येत्यर्थः। उत्वप्रसङ्गकथनार्थं चैतत्। उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्। प्लुतं इति। दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति। द्विविधे सिद्धत्वे ऽसम्भवति कस्माद्बहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्यते तथा बहिरङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्धइति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात् पूर्व-

असिद्धः प्लुत आश्रयात्सिद्धो भवति। अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। असिद्धपरिभाषायाम्। बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायां च॥

नान्तः पादम्॥ ११५॥ कस्यायं प्रतिषेधः नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः *। नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः। कथम्। अचीति वर्तते। अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेति प्रसङ्गः *। नान्तः पदमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नोति। अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। एवं तर्ह्यतीति वर्तते। अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम् *। अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम्। कालो अश्वः शतधारोयं मणिः। अयवोः प्रतिषेधश्च *। अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। एङ्प्रकरणात्सिद्धम्। एङः अतीति वर्तते। एङः अति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्नेरत्र वायोरत्र अतोरोरप्लुतादप्लुते एङश्चेत्युत्वं प्राप्नोति। पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम्। पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तर्त्तिं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। ननु चोक्तमेङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेध इति। नैष दोषः। पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते। न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति॥

अवङ् स्फोटायनस्य॥ १२३॥ गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् *। गोरग्वक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम्। गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा

असिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वाहऊडित्यत्र ज्ञापितं च विप्रकृष्टत्वात्पयोडित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाभावः। आश्रयात्सिद्धा स्यादिति तद्विषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् सिद्धेत्युक्तम्। अनाश्रयणं तु तस्या अत्राभिमतम्॥ ११३॥

नान्तः॥ कस्यायमिति। यद्येङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदायवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः। सर्वप्रतिषेध इति। शेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अन्वग्निरिति। यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसङ्गः। अकाराश्रयमिति। अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वजमात्रनिमित्तो नकाराश्रय इति न प्रतिषिध्यते। अयवोश्चेति। अयवौ ह्यज्मात्राश्रयौ नकाराश्रयौ। उत्वप्रतिषेध इति। एङ्ग्रहणमिहानुवर्तमानमतो रोरप्लुतादप्लुत इत्यत्रापि अनुवर्त्तेत इत्येङ्परस्य रोरुत्वप्रसङ्गः॥११५॥

अवङ्॥ गोरग्वचनमिति। अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः फिषित्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने ऽवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अग्विधेयः। स चागमा अनु-

स्यात्। गवाग्रम्। अवङादेशे हि स्वरे दोषः *। अवङादेशे हि स्वरे दोषः स्यात् अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। कथं पुनरयमन्तोदात्तः यदा एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन। यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोपि। तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत। सत्यमेव तत्। न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति। सो ऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्यते। यदि पुनर्गमेर्डो विधीयते किं कृते भवति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आनन्तर्य्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदा एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एवमन्तोदात्तोपि। तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। सत्यमेव तत्। न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशा भविष्यति। एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितो ऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिरस्य यथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि। एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि गवास्थि गवाक्षि ॥

इन्द्रे च ॥ १२४ ॥ इन्द्रादाविति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। गवेन्द्रयज्ञे वीहीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते इन्द्रेऽचीति। कथं तर्हि अचि भवति कतरस्मिन्निन्द्रेऽचीति ॥

दात्ता इत्यनुदात्तः। तेन चौकारस्य पदान्ततायाविघातात् पूर्वैकादेशभावे अवादेशो भवति। गवाग्रमिति। बहुव्रीहिः। तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति ॥ तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। यदि पुनरिति। आद्युदात्तशास्त्रविधानप्रवृत्तये व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयतइत्यर्थः। एतदपीति। आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशातिदेशे त्वदुक्तं स्यात्। यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वमसत्येवादित्वेन्तत्वे वातिदिश्यते तदौकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्व चानियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षे ऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः। स निपातनस्वरइति। एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते। एवमपीति। परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग इत्युपदेशिवद्भावात् पूर्वमवङि सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥ १२३ ॥

इन्द्रे ॥ इन्द्रादाविति। इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः। केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति। व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति तु निषेधः। प्रत्ययविधिविषयः। इन्द्रे ऽचीति। इन्द्रशब्दो विशेष्यो ऽचीति विशेषणम्। सिद्धान्ते त्व-

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ १२५ ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलम्। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् *। प्लुतप्रगृह्येषु अज्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अधिकारादेव सिद्धम्। अचीति प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम् इकोयणचीति। तत्तु तस्मिन् प्रकृतिभावार्थम् *। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतिभावार्थम्। तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इह मा भूत्। जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति। अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वरसन्धिः प्राप्नोति। प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति *। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति। शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। नवातिप्रसङ्गः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतः अन्तरङ्ग एकादेशः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

ऽविशेष्य इन्द्रशब्दो विशेषणम्। तदादावपि इन्द्रशब्दस्थोऽज् भवतीत्यवङ्सिद्धिः ॥ १२४ ॥

प्लुत ॥ नित्यग्रहणमिति। इन्द्रे चेति ये सूत्रं पठन्ति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मते नैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवाति। इन्द्रे चेत्यत्र। शाकलमिति। ह्रस्वत्वमित्यर्थः। नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते। प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता इति। अथ वा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः। तत्तु तस्मिन्निति। यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। जानु उ अस्येति। उञिनपातः तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये मकारस्य निमित्तत्वाभावात् प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव। तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः। तस्य यणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति। मय उञो वो वेति पक्षे वकारः। अथ किमर्थमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्राप्तोऽत्र प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात् प्लुतः सिद्ध इति भावः। न वेति। शालेन्द्रे एकादेशोऽन्तरङ्गः प्लुतो दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः। एवं

आङोनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ आङोनर्थकस्य * । आङोनर्थकस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। तर्त्तार्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् । बहुलवचनान्न भविष्यति आङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ किमर्थश्चकारः । प्रकृत्यैतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम् । स्वरसन्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद् ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति । ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति । नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते । न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा। भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते । कृतश्मश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति । सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा । ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किंचित् प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा अग्निर्यददग्धं तद्दहति ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनएतत् प्रयोजनं स्वरसन्धिर्मा भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमाभिवर्षति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्लुतप्रगृह्या अनुकृष्यन्ते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या । नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनम् । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः * । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विदाम ऋत्वि-

---

तु सति देवदत्त अत्र स्वसीति स प्लुतैकादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेतत् ॥१२५॥

आङो ॥ आङो ऽनर्थकस्येति । अभ्र आं अप इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिरेवाङनर्थको ऽनर्थान्तरवाचित्वात् । यथा अधिपरी अनर्थकावित्युक्तम् । आतरादित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ् ॥ १२६ ॥

इको ॥ लुटि च क्लृप इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानादधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसंध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह किमर्थ इति । भवेदिति । दीर्घा ह्रस्वाश्चेकः सन्ति । कुमारी अत्र दधि अत्रेति । ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम् । स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात् । नहि भुक्तवानिति । भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात्पुनर्भोजनाप्रवृत्तिः । अनैकान्तिकमेतदित्याह ननु चेति । सामर्थ्यादिति । फलविशेषसद्भावादित्यर्थः । प्रीत्यातिशयो भोजनविशेषस्य फलम् । इह तु फलाभावान्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । स्वरसन्धिर्मा भूदिति। यणादेशबाधनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं किमित्यर्थः । अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वादिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः । इहापि पुनर्न दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह कृतकारीति । सिन्नित्यसमासयोरिति । नित्याधि-

याम्। वैयाकरणः सौवश्वः। नित्यग्रहणेन नार्थः। सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् *। ईषा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम्। ईषा अक्षा का ईमिरे पिशङ्गिला। यथा अङ्गदः॥

ऋत्यकः॥ १२८॥ किमर्थमिदमुच्यते। ऋत्यकः सवर्णार्थः। सवर्णार्थो यमारम्भः। होतृ ऋश्यः। अनिगन्तार्थं च। खट्वऋश्यः। मालऋश्यः। ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद् वृद्धिर्विप्रतिषेधेन *। ऋति ह्रस्वो भवतीत्यतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्यावकाशः, खट्वऋश्यः। मालऋश्यः। उपसर्गादवृद्धेरवकाशः, विभाषा ह्रस्वम्। यदा न ह्रस्वत्वं सो ऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। प्रार्च्छति, उपार्च्छति। उपसर्गाद् वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्। उपसर्गादिति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति॥

अप्लुतवदुपस्थिते॥ १२९॥ उपस्थिते इत्युच्यते किमिदमुपस्थिते नाम अनार्ष इतिकरणः। सुश्लोका इति। सुश्लोकेति। अथ वद्वचनं किमर्थम्। वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् *। वद्वचनं क्रियते। प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतकार्यं प्रतिषिध्यते। त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते। किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम्। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् *। प्लुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अग्नी इति। वायू इति। किं चेदानीं तस्या अपि त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं, यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। अन्येन विहितत्वात्। अन्येन हि लक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते। प्रगृह्यः प्रकृत्येति॥

कारविहितः समासो नित्यसमासः। यो वा विग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्य समासः सोपि नित्यसमासः। वैयाकरणः सौवश्व इति। प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम्। व्याकरणं श्वश्च इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति। वाप्यश्व इति। सुप् सुपेति समासः। संज्ञायामिति तु समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेधः॥ १२८॥

अप्लुत॥ अनार्ष इति। पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपे ऽवस्थापनार्थं इति प्रयुज्यत इत्यर्थः। अथेति। प्लुतस्य श्रवणेन न भाव्यमिति प्लुत एव निषिध्यतां किमतिदेशार्थेन वद्वचनेनेति भावः। अग्नी इति। अत्र प्लुताश्रयोऽपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्याश्रयोऽपि। तत्र प्लुताश्रये प्रतिषिद्धेपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिध्यति। प्लुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात्॥ १२९॥

ई चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । ईचाक्रवर्मणस्येसनुपस्थितार्थम् । अनुपस्थितार्थोयमारम्भः । चिनुही ३इदम् । चिनुहीदम् । सुनुही ३इदम् । सुनुहीदम् । ईकारग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याचार्य्यस्य प्लुतवद्भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । वशा ३ इयं वशेयम् ॥

दिव उत् ॥१३१॥ किमर्थस्तकारः । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आन्तर्यतोर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक उकारो भविष्यति । न सिद्ध्यति । ऊठि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः कृतः । एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् । कात्पूर्वो यथा स्यात् । संस्कर्त्ता । संस्कर्तुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुडिसादिलिङ्गोयं क्रियते । करोतिश्च ककारादिः तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्यतीति । अत उत्तरं पठति । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम् * । सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते । अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्करतुः । संचस्करुः । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् * । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् । कथम् । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति । सुड् भविष्यति विप्रतिषेधेन । तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः, बिभिदतुः । बिभिदुः । सुटोवकाशः, संस्कर्त्ता संस्कर्तुम् । इहो-

---

ईचाक्र ॥ ई३ इति त्रिमात्रस्य निर्देशः । किमर्थमिति । किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्राप्तविभाषेयम् । अथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः । अनुपस्थितार्थमिति । उभयत्र विभाषेयं परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् ॥ १३० ॥

दिव उत् ॥ कृतइति । द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते ऊड्विधौ तु क्ङितीति नानुवर्त्ततइति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम् । ननु भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न ग्रहीष्यतीति नार्थस्तकारेण । एवं तर्हि तपरत्वमेव ज्ञापकं भाव्यमानोप्युकारो भिन्नकालं सवर्णं गृह्णातीति । तेनाद्युभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥ १३१ ॥

सुट्कात् । वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव धातोः सुड्विधीयतइति पृच्छति कात्पूर्वग्रहणमिति । अथ वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यां पूर्वमेव सुड् भविष्यति स च टित्त्वात्पूर्व इति प्रश्नः । अथ वा वक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः । आदिलिङ्ग इति । आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः । सुटि कात्पूर्ववचनमिति । अडभ्यासयोरन्तरङ्गत्वं मन्यते । द्विर्वचनात्सुडिति । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते । तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्

भयं प्राप्नोति। संचस्करतुः। संचस्करुरिति। सुड् भवति विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद् द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः *। द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद् द्विर्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात्। द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति चेद् द्विर्वचनम् *। सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतं द्विर्वचनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति। तथा चानवस्था। पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकमनवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः नह्यनवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्। शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था। तत्र सुटि कृते द्विर्वचनं द्विर्वचनेनावस्थानं भविष्यति। अड्व्यवायउपसंख्यानम् *। अड्व्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। समस्करोत्। समस्कार्षीत्। अभ्यासव्यवाये च *। अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। संचस्करतुः। संचस्करुः। किमुच्यते अभ्यासव्यवायइति। यदिदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः *। अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणः सुट्। अन्तरङ्गं द्विर्वचनम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। कात्पूर्वो यथा स्यात्। क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रहणेऽत्र न सिध्यति। किं कारणम्। नह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम्। किं कारणम्। आदिलिङ्गोयं क्रियते। करोतिश्च ककारादिः। दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः।

स्कृशब्दस्य द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे सिद्धं रूपम्। शब्दान्तरस्येति। स्थानेद्विर्वचने शब्दान्तरत्वम्। व्यक्तौ पदार्थे चक्रकदोषानवतारः। सकृद् गतौ विप्रतिषेध इति सुटि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गात्। तस्मादाकृतिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेपि जातिसद्भावात्तद्द्वारेण पुनः कार्यप्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः। सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः। चक्रमिव विपरिवर्त्तनात् चक्रकम् इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्गश्चानभ्यासस्येत्यस्य प्रत्याख्यानादुच्यते। अथ वा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्यासस्येति प्रतिषेधः। अड्व्यवाय इति। अडभ्यासव्यवायेपीति सूत्रस्यापाठे वार्त्तिकप्रवृत्तिः। परत्वाद्विकरणान्तस्याडागमे कृते तेन व्यवधानात्समोनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम्। अभ्यासव्यवाये चेति। नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषेऽवस्थाप्यते। अविप्रतिषेध इति। पदद्वयाश्रयत्वात्सुड् बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्तु द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबलत्वाभावाद्विप्रतिषेधाभावः। एवमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाडागमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम्। कालावधारणार्थं वा। करोते कादित्वावस्थायामेव सुड् भवति। कृते सुट्यड्द्विर्वचने भवतः। क्रियमाणेपीति। परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः कृतयोरसिद्धत्वात्सुटो मध्ये अनुप्रवेशाभावः। करोति-

पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन् पक्षे सुड्विधौ द्वैतं भवति । अविशेषेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्यात् । विशेषेण वा विधिरिति । द्विर्वचनविषये चापि द्वैतं भवति । स्थाने द्विर्वचनं स्याद् द्विःप्रयोगो वा द्विर्वचनमिति । तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः । यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदा यद्यविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थम् । अथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति द्विः प्रयोगं चापि द्विर्वचने न दोषः संपरिभ्यामिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । तृतीया । संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति। उपदेशिवद्वचनं च ॥ उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । लिटिगुणचङि दीर्घप्रतिषेधार्थम् । लिटि गुणार्थं तावत् । संचस्करतुः । संचस्करुः। चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च । समचिस्करत् । लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः । वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः । पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा । युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं

श्चेति । संस्कर्त्तेत्यादौ । ततश्चात्रैव स्यात् । अड्द्विर्वचनयोस्तु कृतयोष्टित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेव सुटःस्यात् । दृष्टश्चेति । अडभ्यासवानित्यर्थः । स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यडागमयुक्तोऽप्यातिदेशिकस्ततश्च कात्पूर्वग्रहणात्ककारादेरेव स्यात् न त्वभ्यासवत इत्यर्थः । सुड्विधौ द्वैतमिति । कात्पूर्वग्रहणमडभ्यासव्यवायनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः । अविशेषेणेति । कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः । तस्मिन् करोतौ सुड् भवति यत्र भवन् कात्पूर्वो भवतीत्यडभ्यासविषये निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति । विशेषेण वेति । यत्रानेकलक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते कात्पूर्वः सुट् कर्त्तव्यः कार्यान्तराच्च प्राग् भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति । तद्यदा द्विः प्रयोग इति । उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो भिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात्संपरिभ्यामुत्तरोऽनन्तरः करोतिः ककारादिर्न भवतीति सुटोऽप्रसङ्गः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेषविधिर्भवतीत्यकृत एव द्विर्वचने सुट् क्रियत इति न दोषः । स्थाने द्विर्वचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः स चाव्यवहित इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः क्रियते इति दोषाभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियते इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः । उपसृष्ट इति । संबद्ध इत्यर्थः । द्विः प्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते । समुदायस्य त्वर्थवत्तामाश्रित्य वक्ष्यते । विसुष्वापेति केन न अनर्थक इति । उपदेशिवद्वचनं चेति । अन्यथा पदद्वयाश्रयत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात् । चङि च दीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसङ्गः । संयोगोपधग्रहणमिति । ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते । पदमिति ।

किं बहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तादन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः । उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् । एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोन्तरङ्गतरको भवति । कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् । यदि पुनरयं सुट्कात् पूर्वान्तः क्रियते । कात्पूर्वान्त इति चेद्रुविधिप्रतिषेधः * । कात्पूर्वान्त इति चेद् रुः कश्चिद्विधेयः । कश्चित्प्रतिषेध्यः । संस्कर्ता । समो विधेयः, सुटः प्रतिषेध्यः । समस्तावन्न विधेयः । वक्ष्यत्येतत् संपुंकानां सत्वं रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति । सुटश्चापि न प्रतिषेध्यः । समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः । सुटि सकारादाविति । अथ वा परादिः क्रियते । परादाविड्गुणप्रसङ्गः * । यदि परादिः । इड्गुणौ प्राप्नुतः । संस्कृषीष्ट । ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्राप्नोति । संस्क्रियते । गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते । अभक्ते स्वरः * । यद्यभक्तः स्वरो न सिध्यति । संस्करोति । तिङ्ङतिङ इति

अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते । अनुत्पन्नेष्वेव तिङ्क्षु धातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः । करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति । विशेष्यस्यासन्निधानात् । अतः कृकमीत्यत्र समासाधिकारात्समासेन । क्षिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यतइति भवति तदादिविधिः । अनिगन्ताञ्चतौ वप्रत्ययइत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापयतिधातुना विशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति । युक्तमिति । यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हति तेदवाश्रयणीयमित्यर्थः । पूर्वं धातुरिति । विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यतइति पूर्वं विशेषणेन युज्यतइत्यर्थः । इतरो लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षतीति मत्वाह नैतदिति । इतरो विशिष्टक्रियासाधनेन साध्यते न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभते इति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह सत्यमिति । सर्वत इति । धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः । यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते । अडादिव्यवस्थार्थं तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम् । तत्र संकृशब्दे व्यवस्थित एव सुड् भवति पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा । यदि पुनरिति । सुगिति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः । संस्कर्त्तेति । समः सुकीत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति । सुकस्तु पदान्तत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । संपुम्कानामिति । एतच्च यथान्यासेपि वक्तव्यमिति भावः । सुटि सकारादाविति । यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते । सुकि सकारादाविति तु वक्तव्यं तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुका रुत्वाभावः । पौर्वापर्यं च श्रुतिकृतमाश्रयिष्यते । अभक्त इति । टकारोनुबन्धो न करिष्यते । स्वरो न सिध्य-

निघातो न प्राप्नोति । ननु चात्र सुडेवातिङ् । न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन् सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति । नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि अतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ्तिङ्सदृशम् । पदम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु * । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ किमिदं सातत्यइति । सन्ततस्य भावः सातत्यम् । यद्येवं सांतत्ये इति भवितव्यम् । समो हिततत्योर्वा लोपः * । समो हिततत्योर्वा लोपो वक्तव्यः । साहितम् । सहितम् । संततम् । सततम् । समतुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः * । सकामः । भोक्तुकामः । मनसि च * । मनसि चेति वक्तव्यम् । समनाः । भोक्तुमनाः । अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः * । अवश्यभाव्यम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ इदमतिबहु क्रियते । सेवितासेवितप्रमाणइति । सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् । केनेदानीमसेविते भविष्यति । नञा सेवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः । नैवं शक्यम् । सेवितप्रसङ्ग एव स्यात् । असे-

---

तीति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्ति कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परादिः सुट् क्रियते । इड्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अथ वा एकाच उपदेशेनुदात्तादित्यत्रानुवर्तते । तेनोपदेशे संयोगादेरिड्विधानात्सुटि कृते न भविष्यति । गुणोर्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यं छन्दसीत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्सुटि कृते संयोगादेर्गुणाभावः ॥ १३५ ॥

अप ॥ किरतेरिति । हर्षादय एवोपाधय उपादातव्या न चतुष्पाच्छकुनयः । तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ता न चतुष्पाच्छकुनयः न चातिप्रसङ्गो विशिष्टहर्षादिविषयत्वात्सुडात्मनेपदयोः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानात् ॥ १४२ ॥

अपरस्पराः ॥ किमिदमिति । मकारलोपलक्षणानुपलम्भान्निपातनाश्रयणेन बाधकत्वान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात् प्रश्नः । इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह समो हिततत्योर्वेति । अव्यविकन्यायाश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति न तु ष्यञिति सांतत्यमिति न भवति । संहितायां समासे चैषां मकारलोप इष्यते नान्यत्रेत्याहुः ॥ १४४ ॥

गोष्पदम् ॥ सेवितप्रसङ्ग इति । यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात् । यत्र तु गवाम-

विते न स्यात्। असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते। अविद्यमानसेविते असेवितइति। तस्मादसेवितग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

विष्किरः॥ १४६॥ विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम्। शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। न वावचनेन शकुनिरभिसंबध्यते। किं तर्हि निपातनमभिसंबध्यते। विष्किर इत्येतन्निपातनम्। शकुनौ वा निपात्यतइति॥

आश्चर्यमनित्ये॥ १४७॥ आश्चर्यमद्भूत इति वक्तव्यम्*। इहापि यथा स्यात्। आश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्य। आश्चर्य्यं नीला द्यौः। आश्चर्य्यमन्तरिक्षे अबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अनित्य इत्येव सिद्धम्। इह तावदाश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्येत्याश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोभिसंबध्यते। किं तर्हि। उच्चता। सा चानित्या। आश्चर्य्यं नीला द्यौरिति नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसम्बध्यते। किं तर्हि नीलता। सा चानित्या। आश्चर्य्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पततीति नाश्चर्य्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसम्बध्यन्ते। किं तर्हि। पतनक्रिया। सा चानित्या। तत्रानित्यइत्येव सिद्धम्॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः॥ १५४॥ मस्करिग्रहणं शक्यम-

त्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात् असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते। तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैवागोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः। अन्ये त्वविशेषेणागोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति। असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवाद् गोष्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम्। इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते। यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपं प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देवइत्यस्यापि गोपादपूरणे॥ १४५॥

विष्किरः॥ विष्किरः शकुनौ वेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारम्भः।शकुनौ वा स्यादिति। इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसबन्धो नास्ति यथा मेध्यः पशुर्विभाषित इति नात्र पशुत्वं विकल्प्यते किं तह्यालम्भनम्। ततश्चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः। यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात् शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति। नवावचनेनेति। सुडो भावो विकल्प्यतइत्यर्थः॥ १४६॥

आश्चर्यम्॥ आश्चर्यमद्भुतइति। अद्भुतं विस्मयहेतुः अनित्यइत्येवेति। निपातनाच्चानित्यविशेषे विस्मयहेतुर्गृह्यते। साचा नित्येति। वृक्षान्तरे तथाविधाया अदर्शनात्। नीलतेति। साच सदा दिवि न दृश्यते इत्यनित्यता। पतनक्रियेति नञर्थयुक्तेति भावः। अबन्धनस्यान्यस्यापतनं न दृश्यतइत्यानित्यम्॥१४७॥

मस्कर॥ मा कृतेति अयं मा कृत अयं मा कृतेत्युपक्रम्य शान्तितः काम्यकर्मपरि

कर्तुम् । कथं मस्करी परिव्राजकइति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । मस्करोस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति । मस्करी परिव्राजकः । किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करो परिव्राजकः ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्था नदी। किष्किन्धा गुहा । किष्कुः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च वक्तव्यः । तस्करः बृहस्पतिः । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ किमनुदात्तानि पदानि भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वा । नेत्याह । पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वा । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः अनुदात्ताः पदे अनुदात्ताः पदस्येति वा । न कर्त्तव्यः । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धम् । कथम् । मतुब्लोपोत्र द्र-

---

ह्याणिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते । माङ्पूर्वात्करोतेरिनिः । सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते ॥ १५४ ॥

पारस्कर ॥ तत्करोतीति तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते । अस्कारइति । अस्य स्थाने ऽस्कारोस्कारः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ॥ १५७ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ किमनुदात्तानीति । पदमिति जातावेकवचनं मन्यते । यथागृहं संमार्ष्टीति । गृहार्थस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा तथा पदमित्यत्रापि पदस्य संस्कार्यत्वात् । अनुदात्तशब्दञ्च लौकिकं मन्यते लोका ह्युदात्तं पदमनुदात्तं पदमिति व्यपदिशन्ति । अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम् । तत्राचामनुदात्तगुणयोगे व्यञ्जनमपि तत्साहचर्यात्तद्धर्मीगृह्यत इत्यज्झलसमुदायरूपं पदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन निर्देश उपपद्यते । एकवर्जमित्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते । तत्रायं सूत्रार्थो वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति पूर्वपक्षः । पदे येषामिति । यथा पशुना यजेतेति व्यक्तिगतमेकत्वं परोगुणत्वाद्यागस्य प्राधान्याद्विवक्ष्यते । तथा पदमित्यत्रापि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्पदस्य गुणत्वाद् गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति च न्यायादनुदात्तशब्देनाच उच्यन्ते एकवर्जमित्यत्राप्येकशब्देनाजेव गृह्यते । यदि ह्येकशब्देन पदं गृह्येत ततो नियमकारणाभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात् स्वरनियमो न स्यात् । अचस्तु ग्रहणे यस्याचः स्वरो बलवान् स वर्ज्य इत्यनियमाभावः । स तर्हीति । अज्झलसमुदायवाचिनः पदशब्दस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति भावः । मतुब्लोप इति । अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुत्पत्तिरेव मतुब्लोपः । न तु गुणा-

छन्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । अथ वा ऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दो घाटइति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च । पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जपदस्वरः ॥ १ ॥ आगमस्य चतुरनडुहोरामुदात्तः । चत्वारः । अनड्वाहः । विकारस्य । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । अस्थ्ना । दध्ना । प्रकृतेः । गोपायति धूपायाति । प्रत्ययस्य च । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयः । एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवर्थमिदमुच्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यौगपद्यं तवै सिद्धम् । यदयं तवै चान्तश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न युगपत्स्वरो भवतीति । पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति । पर्यायो रिक्तशासनात् । यदयं रिक्ते विभाषेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति । उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् । एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात् । स्वरितेन समाविशेत् ॥ स्वरितेन तु समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति । तस्मान्नार्थो ऽनेन योगेन ॥ आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्संभवात् *।

वचनेभ्यो लुगिति मतुब्लोपः । अनुदात्तशब्दस्यात्र संज्ञात्वेन विनियोगाद् गुणवचनत्वाभावात् । पुष्पका इति । त्रयो बिन्दव उच्यन्ते तद्योगाद्बिडालाः पुष्पका इत्याहुः । अथ वेति । भेदसम्बन्धाश्रयेण प्रतिपाद्यते । अर्श आदेराकृतिगणत्वादकारः । किमर्थमिति । पर्याययौगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेन ज्ञापकेन निरासान्नार्थः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः । चत्वार इति । चतेरुरन्निति चतुः शब्द आद्युदात्तः । आमुदात्तस्तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः । अनड्वाह इति । अनो वहतीति अनसि वहेः क्विप् डश्चानस इति क्विप् । अनः शब्दो ऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः । अस्थ्नेति । असिसञ्जिभ्यां क्थिन्नित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । तवैचान्तश्च युगपदिति । अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते । तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम् । तत्र युगपद्ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम् । पर्यायस्तर्हीति । ज्ञापकेन यौगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसङ्गः । रिक्ते विभाषेति । अनेनाद्युदात्तत्वम् । पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण । तदेवं पर्याययौगपद्यनिरासे परनित्यत्वादियुक्तस्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणास्वरितेनेति । उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन् पदे समावेशप्रसङ्गः । स्वरितेपीति । उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापकात्कृते स्वरितेप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः । उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेव लभ्यते । यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याग्रहणमिह शास्त्रे तद्युक्तम् । मुख्यस्योदात्तस्याचः संगिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्तथाचोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः । आरभ्यमाणेपीति । ज्ञापकादस्पष्टा सन्दिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा असन्दिग्धा चेति

अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्। ञे दीर्घाद्बह्वच इति। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। एकस्मिन् युगपत्संभवात्। असति खलु सम्भवे विप्रतिषेधो भवति। अस्ति च सम्भवो चेदुभयं स्यात्। कथं सम्भवः। यदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते। तदिह नास्ति। किं कारणम्। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि। अनुदात्तत्वमनेन क्रियते। अस्ति च सम्भवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्। अन्येषां चानुदात्तत्वम्। यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायते। किं कृतं भवति। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगउपतिष्ठते। ञे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति परत्वात्। नैवं शक्यम्। षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। एकाननुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदमेकाननुदात्तत्वा-

---

यदि योग आरभ्यते तदा आरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः। इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानामचामनेनानुदात्तत्वं क्रियते तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षान्न विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत्। यथामलकीज इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गतिकारकोपपदात् कृदिति कृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंज इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इति लकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्। शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्धि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्यत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते। तथा चान्तश्च तवै युगपदित्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न भवति। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति पक्षे प्रतिषेधात्। एकस्मिन्निति। पद इत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति। यदि नोदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत न स्याद्दोषः। एकमचं वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात्। क्वचित्पाठो नानेनोदात्तत्वं क्रियते इति। तत्रायमर्थो यद्युदात्तं पदमेकमिति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदं भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः। आचार्यदेशीय आह यदि पुनरिति। अस्य स्वातन्त्र्याभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं क्रियतइति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने क एकोनुदात्तत्वं वर्ज्यते एको न वर्ज्यते इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः। नैवं शक्यमिति। अधिकार आश्रयितुमशक्यो ऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। सिद्धं त्विति। एकाननुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या यस्याचः स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानोदात्तो न भवति

दिति। न उदात्तः अनुदात्तः न अनुदात्तः अननुदात्तः। एक अननुदात्तोऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम्। एकाननुदात्तत्वादिति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकास्मिन् युगपत्संभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयम्। किं कृतं। भवति कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति। परेण भविष्यति परत्वात्। अथ वा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् अविद्यमानोदात्तमिति। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः सन्देहात् *। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः। कुतः। सन्देहात्। न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति। सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धः *। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यावकाशः, यत्रानुदात्तः प्रत्ययः। पचति। पठति। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः, यत्रानुदात्ता प्रकृतिः। समत्वम् सिमत्वम्। इहोभयं प्राप्नोति। कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। न परः प्रत्ययस्वरः। नैष दोषः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादिषु चित्करणम् *। विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्त्तव्याः। पुत्रकाम्यति। गोपायति। ऋतीयते। नैष दोषः। प्रकृ-

---

शिष्टास्त्वविद्यमानोदात्ता इति उदात्तनिषेधः सम्पद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठते इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषेयमिति। न्यासान्तरं यदि परिभाषात्वमाश्रीयेत तदा यथान्यासेपि न दोषः फले विशेषाभावात्। स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तश्रुत्युपादानात्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते। ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्यानुपस्थानाद् द्वयोर्लक्षणयोरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। अथ वेति। लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमित्यनेन तु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियतइति लक्षणद्वयस्यैकास्मिन्पदे सन्निपाते को वर्ज्यतामित्युपपद्यते विप्रतिषेधः। स्वरितेप्युदात्तोस्तीति तस्यापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति। परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो वर्ज्यतइत्यर्थः। अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यतइति मत्वाह प्रकृतिप्रत्यययोरिति। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः। काम्यादय इति। काम्यचश्चित्करणं प्रत्याख्यातं

तिस्वरोत्र बाधको भविष्यति । प्रकृतिस्वर प्रत्ययस्वराभावः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतिस्वरादुबलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः । कथम् । प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो बलवान् भवतीति वक्तव्यम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम् । तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् । तच्चावश्यं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च । अनेकप्रत्ययार्थं तावत् । औपगवः । प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते । औपगवत्वम् । त्वस्वरोण्स्वरं बाधते । औपगवत्वकम् । त्वस्वरं कस्वरो बाधते । अनेकसमासार्थम् । राजपुरुषः । राजपुरुषपुत्रः । राजपुरुषपुत्रपुरुषः । यदि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत । सुनुतः धिनुतः । स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात् * । स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः । कुतः । तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः सति शिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधतेइति । शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् । अथ वा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञायते । यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयः चितः कर्तव्याः । पुत्रकाम्यति । गोपायति । ऋतीयते । शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः । नच काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति । विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो

तत्कर्तव्यमेव आयेयङोस्त्वपूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम् । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधात् धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्रकृतिस्वरइति । धातुस्वरः सति शिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः । सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद् बलीयस्त्वमिति सुप्सुपेति समासः । सितिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि कर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति । गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सति शिष्ट इति प्रत्यायस्वराभावः । कः पुनर्विशेषः काम्यादयश्चितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं वोच्येतेत्याशङ्क्याह तच्चेति । औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोत्र स्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् । स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः । सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात्तत् स्वरः सतिशिष्टः । तासेः परस्येति । परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते । लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात् तद्बाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्य । शास्त्रपरेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति । किं तर्ह्येकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोप्यर्थ आश्रीयते । यदीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्व प्राप्नोति । नह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्प्रत्ययस्येति भावः । यत्रोभयोरिति । गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्व-

बलीयान् *। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् भवतीति वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः, तिस्रस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः, अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिस्रः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् *। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः, चत्वारः। अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनन्ड्वाहः। यच्चोपपदं कृतिनञ्तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तम् *। अकरणिर्हन्त ते वृषल। सहनञ्निर्दिष्टस्य च *। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्यथी॥

कर्षात्वतोघञोन्त उदात्तः॥ १५९॥ किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत। कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः। धायः। इह न स्यात्। पाकः पाठः। न क्व चिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति। इहापि दायो धाय इति युक्ता व्यधानम्। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत। आकाराद्यो विहित इति। मतुब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥ १६१॥ अनुदात्तस्येति किमर्थम्।

स्य धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसङ्गाभावः। कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिस्र इति। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वम। अतिस्र इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्यथीति। जिद्दक्षीर्तानिप्रत्ययः। अत्राव्यथेति धातुना सहनिर्दिष्टो नञ् न पृथगिति। प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात् पृथग्वचनमारब्धम्। तत्राव्यथेति निपातनान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम॥ १५८॥

कर्षात्व॥ यस्य कृषेरिति। विकरणान्तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारात्परो न क्व चित् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः। युक्ता व्यवधानमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च युक्। तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः। एवमपीति। घञा धातुराक्षिप्त आत इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यतइति मतुम्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थः क्रियते॥ १५९॥

प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम् * । उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम् । न हि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वोऽनुदात्त एव । ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति । एषोऽपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते । इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्ह्ययमेव निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः । न चापवादविषयउत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्थाथादिस्वरो भवति । अपवादं निघातं प्रतीक्षते । तत्र निघातः क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः । सोऽसाववियमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यते । किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति । आहो स्विदादिः । कश्चात्र विशेषः । अन्त इति चेद् श्नम्क्सयुष्मदस्मदिदंकिम्लोपेषु स्वरो न सिध्यति । श्नम्. विन्दाते । खिन्दाते । क्स, माहिधुक्षाताम् । माहिधुक्षाथाम् । युष्मदस्मद् , युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । इदम्किम्लोपः , इयान् । कियान् । अस्तु तर्ह्यादिः । आदिरिति चेद् इन्धीतद्वयमिसन्तः * । आदिरिति चेद् इन्धीतद्वयमिसन्तोदात्तत्वं विधेयम् । इन्धीत । द्वयम् । त्रयम् । आदौ सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति ।

अनुदात्तस्य ॥ अनुदात्तस्येति किमर्थमिति । यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते । नह्यन्यत्रोदात्तो लुप्यतइवि प्रश्नः । प्रासङ्ग्य इति । प्रासज्यतइति प्रसङ्गः कर्मणि घञ् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तद्वहतीति यत्प्रत्ययः । तित् स्वरित इति स्वरितः । सोऽसाविति । अलब्धोदात्तगुण एवाकारो लुप्यतइत्यर्थः । तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् । किं पुनरिति । यद्यन्तग्रहणमनुवर्त्तते ततोऽन्तस्य भवितव्यम् अथ नानुवर्तते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः । विन्दातइति । विद् विचारणे खिद् दैन्यइत्यनयो रूपे । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । श्नमः प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं श्नसोरल्लोपः । तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते । एकारस्य तु प्राप्नोति । नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति श्नमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते । माहि धुक्षातामिति । दुहेर्माङि लुङ् । आत्मनेपदम् । च्लेः क्सः । अनुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । क्सस्याचीत्यकारलोपः । माङ्प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति । हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । युष्मभ्यमिति । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशः । शेषे लोपष्टिलोप इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम् । यदा तुभ्यमादेशः शेषेलोपश्चान्त्यलोपस्तदा दोषाभावः । इयानिति । किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप् । स च पित्त्वादनुदात्तः । वकारस्य घः । घस्येयादेशः । इदंकिमोरीश् की इति ईशकीशब्दादेशौ यस्येतीकारलोपः । इन्धीतेति । इन्धेर्लिङ् । तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सीयुट् । तस्यागमत्वादनुदात्तत्वम् । श्नम् । श्नान्नलोपः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रस-

ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीतद्वयमिसन्त इति । विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधाल्लिङि सिद्धम् * । विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम् । लिङ्ग्रहणेन नार्थः अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेस्येव । इदमपि सिद्धं भवति । विन्दाते खिन्दाते । अयचि कथम् । अयचि चित्करणात् । अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

धातोः ॥ १६२ ॥ किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहो स्विदादिरिति । कश्चात्र विशेषः । धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणम् * । धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणं कर्तव्यम् । अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यम् । बग्रहणं च कर्तव्यम् । बान्तश्च पिबतिराद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम् । संश्च नित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चिकीर्षति । जिहीर्षति । नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । अस्तु तर्ह्यादिः । आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वम् * । आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं न सिध्यति । ऊर्णोति । प्रत्ययधातु, गोपायति । धूपायति । ऋतीयते । अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति । ननु चोक्त धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च बग्रहणं कर्तव्यमिति । यत्तावदुच्यते अनुदात्ते च बग्रहणं कर्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव । अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति । बग्रहणं कर्तव्यमिति । पिबो निपातनात् । पिबावाद्युदात्तनिपातनं क्रियते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । संश्च नित्कर्तव्य इति । अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । सन्यङोरिति । सयङोरितीयत्युच्यमाने हंसो वत्सः अत्रापि प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थ-

---

ङ्गः । द्वयमिति । द्वाववयवावस्य । संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेत्ययजादेशः । अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः । यस्येति चेतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वप्रसङ्गोऽन्तस्य चेष्यते तदर्थं चित्वमयचः कर्त्तव्यम् । इह त्वन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्त्तव्यमिति मत्वोपन्यासः । विदीन्धिखिदिभ्य इति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः । सीयुडागमत्वादनुदात्तः । अथ वा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते इति वर्ज्यमानस्वरेण श्नमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः । इदमपीति । अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः । अयचीति । चित्करणमेव ज्ञापकमन्त इति इह न संबध्यते । तत्सबन्धे चित्वेन नार्थः स्यात् ॥ १५१ ॥

धातोः ॥ किं धातोरिति । यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते । ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाव्यम् । अथ न संबध्यते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेरिति प्रश्नः । अनुदात्त इति । ददाति इति स्थिते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदात्ते चेति वक्तव्यम् । पिबतीति । लघूपधगुणानिवृत्त्यर्थोऽदन्तः पिबिरादेशः । ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदा-

कस्येसेवं न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति । अर्थवानेषः । न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते । यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यन्ततः स्वार्थे भविष्यति । कश्चास्य स्वार्थः । प्रकृत्यर्थः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । हंसो वत्स इति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । अथ वा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥

चितः ॥ १६३ ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् * । चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । बह्वकजर्थम् । बहुजर्थमकजर्थं च । बहुजर्थं तावत् । बहुभुक्तम् । बहुकृतम् । अकजर्थम् । सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालकाः । अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दो घाट इति । पूर्वसूत्रनिर्देशश्च चित इति ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ जस इति किमर्थम् । तिसृका । तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात् * तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यम् । किं कारणम् । अन्यत्राभावात् * नह्यन्यत्र तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्य-

---

त्तत्वं वक्तव्यम् । संश्चेति । धातुस्वरबाधनाय क्रियते न्यासएवेति । अनुदात्ते चेत्ये तदेव ज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य । अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यं मन्यते । जुगुप्सतइति । सनोर्थानिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं मन्यते । अन्तत इति । यस्यार्थान्तरं न निर्दिश्यते स प्रत्यासन्ने स्वार्थे भवति । इहापीति । व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चोद्यम् । पक्षान्तराश्रयेण परिहारः । उणादय इति । एतदनन्तरमथ वा धातोरिति वर्त्ततइति ग्रन्थेन भाव्यम् । लेखकप्रमादात्तु स्थानान्तरे न्यस्तः । पाठक्रमाद्धार्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते । लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यतो धातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्य धातोर्द्विर्वचनविधानात् हंसो वत्स इत्यादौ द्विर्वचनाभावः सिद्ध इति स्वरार्थ एव सनो नकारः कर्त्तव्यः । स च कृत एव ॥१६२ ॥

चितः ॥ अन्त इति वर्तते । घुरजादेः प्रत्ययस्य कुण्डिनजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणम् । बह्वकजर्थमिति । बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते चितः सप्रकृतेरिति वचनम् । मतुब्लोपइति । चिदवयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते । लक्षणानुरोधाच्च गौणोप्यर्थः क्वचिदाश्रीयते । अकचश्चित्त्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम् । अन्यथैकाच्त्वादकचाश्चित्त्वं न कुर्यात् । अथवेति । मुख्य एव शब्दार्थ एवमाश्रितो भवति । नन्वेवं चितस्येति भाव्यमित्याह पूर्वसूत्रनिर्देश इति । पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यी निर्दिश्यते । तेन चित्वात्समुदायोन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यतइत्यर्थः । कुण्डिनजादयोपि व्यपदेशिवद्भावाच्चित्वन्त उच्यन्ते ॥ १६३ ॥

तिसृ ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः । स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः ततः परस्य जसोनुदात्तत्वापवाद उदात्तत्वं विधीयते । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्तनाज्जस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम् । तिसृकेति । स्वार्थे कन् प्रत्ययः तिसृभावे संज्ञायां

दतो जसः। किं कारणम् । बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः। तेनैकवचनद्विवचने न स्तः। शसि भवितव्यम्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति। ननु चेदानीमेवोदाहृतं तिसृकेति। नित्स्वरोत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते। स यथैवानुदात्तौ सुप्पिताविसेतं स्वरं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पिताविसेतस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते। नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइत्येवं तिसृस्वरोनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते। उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति। अतितिसृौ। अतितिसृः॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ शसि स्त्रियां प्रतिषेधः * । शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रः पश्य। शसि चतुरः स्त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात् * । चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। शसि स्वरः कस्मान्न भवति। आद्युदात्तनिपातनात्। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः शसिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते। एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत। चतसृणामिति। विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् * । विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः। कुतः। हलादिग्रहणात्। यदयं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। आद्युदात्तनिपातने हलादिग्रहणानर्थक्यम् * । अद्युदात्तनिपातने हि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। नह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति। अन्यदतश्चतसृशब्दात्। षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति।

कन्युपसंख्यानमिति तिस्रादेशः। न चाप्राप्त इति। तिसृकेत्यत्रापि टापा सहैकादेशस्यादिवद्भावात्पित् स्वरः प्राप्नोतीति भावः। अथ वेति। पूर्वविज्ञातबाध्याविषये प्रवृत्त्या चरितार्थं विधिं विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधेत। उपसमस्तार्थमिति। समासेपि तिसृशब्दात्परः सुबुत्पात्तिरित्यतितिस्रावित्यत्रातेरकृत्यद इत्यत्रातेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। अत्र चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितो भवति। अतितिस्र इत्यत्र त्विष्यत एव जस उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यकृतोपन्यस्तम्॥ १६६॥

चतुरः॥ स्त्रियामिति। स्थानिवद्भावेन प्राप्नोति। आद्युदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमस्य स्वरस्य बाधकमित्यर्थः। एवम-

किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । जसि शसि चातो लुप्येते । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः त्रिशब्दोपि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भविष्यति । शसि भवितव्यमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । तिसृशब्दोपि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । चतुःशब्दश्चापि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यं चतुरः शसीति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । तत्र चतसृशब्दादेकस्माच्छस् असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । नैव वा पुनरत्र शसिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । यणादेशे कृते शसः पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा । अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति । ऋकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । नैषोस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत् । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १९८ ॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं नगोश्वनिति गोश्वनोः

पिति । उपदेशिवद्भावात्सातीशिष्टे न विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते । बहुवचनविषयत्वादिति । विहितविशेषणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा समासेन भाव्यमिति भावः । तत्र चतसृशब्दादिति । यदि निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । चतसृः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन तत् क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः । नैव वेति । चतसृः पश्येत्यत्र । ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपि न कर्तव्यम् । यणादेश कृत इति । अचिर ऋत इत्यनेन स्वरात् पूर्वं परत्वादिति भावः । अवशिष्टस्येति तकाराकारस्येत्यर्थः । ऋकारेणेति । पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् ॥ १९९ ॥

सावेका ॥ साविति किमिति । यदि शास्त्रीयं सुरूपं गृह्यते तदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ प्रायोगिकम् । ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तार्द्धि प्रयोगे सुरूपं श्रूयते । प्रथमैकवचनं तु विकृतं रूपं प्रयोगे न सुरूपमिति संशयानः पृच्छति

प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । ननु चार्थसिद्धिरेवैषा । अनुगृहीताः स्मः । यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । दोषास्तु भवन्ति । तत्र को दोषः । स्विना खिना । अन्तोदात्वत्न प्राप्नोति । स्विखिनौ न स्तः । उक्तमेतत् । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥ स्ववान् खवानित्येव भवितव्यम् । इह तर्हि याद्भ्यां याद्भिरिति न सिध्यति । तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । सावेकाचस्त्वन्मदो-रुदात्तत्वे प्रतिषेधः *। सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वया । मया । सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सौ * । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्मादत्र तृतीयादिर्न तत्सावास्ति । यद्यपि तत् सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति । प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात् । यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सावनेकाच् सा भवति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ उत्तरपदग्रहणं किमर्थम् । यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत । एकाजुत्तरपदादिति । अथाक्रियमाणउत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । समास-

---

यद्यमिति। गोषु श्वास्विति सप्तमीबहुवचनएकाच्त्वाद्गोभ्यां श्वभ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते । प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं गौरित्यौकारान्तं श्वेत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः । प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृते । अनुगृहीता इति । प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । स्विनेति । प्रथमैकवचने स्वीति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेर्ग्रहणादित्यर्थः । सप्तमीबहुवचने स्विष्विति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्त्वम् । याभ्यामिति । सप्तमीबहुवचने यत्स्विति यदेकाच् तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं प्रथमैकवचने तु यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । नच तन्मध्यपतितत्वान्नुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायास्तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्या ज्ञापकम् । अन्ये त्वन्वादेशेऽशमुदाहरन्ति एभ्य एभिरिति सप्तमीबहुवचनएष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच् प्रथमैकवचने त्वयमित्यैकाज्न भवतीति स्वराप्रसङ्गः । ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्ताधिकारादशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनम् । त्वन्मदोरिति । सौ यद्दृष्टं तस्मादेकाचः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते । तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः । प्रकृतेश्चेति । सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृतीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अन्तोदा ॥ उत्तरपदग्रहणमिति । अनित्यसमास इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते । अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यानुदात्ता भवतीति

विशेषणम्। अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाच्समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात्। अस्तीत्याह। शुनः ऊर्क् श्वोर्क्। श्वोर्जा श्वोर्जे इति॥

ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥ १७१॥ पदादिषु निश्पर्यन्तानि प्रयोजयन्ति। अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि। ऊठ्युपधाग्रहणम् *। ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। अन्त्यप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्य मा भूदिति। अक्षद्युवे॥

अष्टनो दीर्घात्॥ १७२॥ दीर्घादिति किमर्थम्। अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत। दीर्घादिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीतेति। षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते। स यथैव दीर्घाद्बाधते एवं ह्रस्वादपि बाधेत। न दीर्घात्षट्स्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात्। अत उत्तरं पठति। अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम् *। अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। आकारान्तस्य नुडर्थम्। आकारान्तस्य नुट् सिद्धो भवति। अष्टानामिति। ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति। यदयं दीर्घग्रहणं करोति। इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात्॥

शतुरनुमो नद्यजादी॥ १७३॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम् *। नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। बृहतीं बृहता। महतीं महता॥

सूत्रार्थ आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः। समासविशेषणमिति। अनित्यसमास इति सत्सप्तमी विज्ञायेत। ततश्च समासस्य श्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत। न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः॥ १६९॥

ऊडिदम्॥ पदादिष्विति। पद्दन्नोमास्निति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तेत इति निशः परेऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते। यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम्। येप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेन्तोदात्ता निपात्यन्तइति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधारूप ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः॥ १७१॥

अष्टनो दी॥ दीर्घादिति। अष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात् षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः। अष्टस्विति। अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः। अष्टनो दीर्घग्रहणमिति। न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लिङ्गमात्वस्य बहिरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वान्नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात्। एतदेवेति। दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यायमर्थो ज्ञाप्यते॥ १७२॥

शतु॥ बृहन्महतोरिति। शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत्। पृषदादिभ्यो

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ हल्पूर्वादिति किमर्थम् । अग्नये वायवे । उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम् *। उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नकारान्तार्थम् । नकारान्तादपि यथा स्यात् । वाक्पत्नी । चित्पत्नी । हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् * । हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । समुदायादेशत्वात् । समुदायोत्रादेशः । स्वरितत्वे चावचनात् * ।स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्यावचनाद् मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति । यत्तावदुच्यते । उदात्तस्य यणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थमिति । क्रियते न्यास एव। द्विनकारको निर्देशः । उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति। यदप्युच्यते हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति । अयमस्ति केवल आदेशः । बहुतितवा । बहुतितव इति ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् * । मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम् । आरेवानेतु नो विशः । त्रिप्रतिषेधश्च * । त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥ इह कस्मान्न भवति किशोरीणां कुमारीणाम् ।

मा भूदित्यत्रमर्थम् । ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोसौ पाठोऽनुपसर्जनाधिकाराच्चातिबृहत्यातिमहत्येति गौरादिङीष् नास्तीति ङीबेवोगिल्लक्षणः कर्तव्यस्तस्यैवानेनोदात्तत्वम् । नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परे नद्यजादी भवतः ॥ १७३ ॥

उदात्त ॥ उदात्तयणीति । उदात्तयण इत्यपनीयोदात्तहल इति वक्तव्यमित्यर्थः । वाक्पत्नीति । तत्पुरुषः । न भूवाक्चिद्दिधिष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम् । विभाषा सपूर्वस्येति नकारादेशः । हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति । यथोरण्पर इत्यनेनाणनण्समुदायस्य सौधातकिरित्यादौ रपरत्वं न भवत्येवमग्नय इत्यादौ यणयण्समुदाय उदात्तस्य स्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यतइत्यर्थः । स्वरितत्वे चेति । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः । द्विनकारक इति । तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्या नद्या उदात्तत्वं भवति । भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः सूत्रकारं प्रति दर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः । बहुतितवेति । बहुनि तितऊन्यस्या इति बहुव्रीहिः । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यातिदेशादन्तोदात्तत्वमत्र विभक्तेरुदात्तत्वनिवृत्तये हल्पूर्वग्रहणं कृतमुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनेन तु स्वरितत्वं भवति ॥ १७४ ॥

ह्रस्वनु ॥ आरेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं